अनादिमध्यान्तमनन्तपारं सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् । हरीन्द्रब्रह्मादिभिराप्तमग्रं प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ।।१.१ ।। शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् । पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ।।१.२ ।। अतृप्तः पुन पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि । जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ।।१.३ ।। जनमेजय उवाच । भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ।।१.४ ।। द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं यत्तद्द्विजोत्तम । कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ।।१.५ ।। वैशम्पायन उवाच । शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् । व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ।।१.६ ।। अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् । शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ।।१.७ ।। जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना । द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ।।१.८ ।। [विगतराग उवाच ।] ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता । स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ।।१.९ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् । निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ।।१.१० ।। विगतराग उवाच । देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः । यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ।।१.११ ।। कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् । स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् । एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।।१.१२ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । अतिसंशयकष्टं ते पृष्टो ऽहं द्विजसत्तम । दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ।।१.१३ ।। कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् । सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ।।१.१४ ।। तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा । सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ।।१.१५ ।। हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् । यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ।।१.१६ ।। न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज । कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ।।१.१७ ।। कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु । त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ।।१.१८ ।। कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला । त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ।।१.१९ ।। मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः । अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ।।१.२० ।। समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः । शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ।।१.२१ ।। षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः । द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ।।१.२२ ।। त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः । एषा चतुर्युगासंख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ।।१.२३ ।। मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः । कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ।।१.२४ ।। दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् । रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।।१.२५ ।। रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् । अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ।।१.२६ ।। परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम । अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ।।१.२७ ।। यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह । कालचक्रं भ्रमत्वैव विश्रमं न च विद्महे ।।१.२८ ।। कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः । कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्कचित् ।।१.२९ ।। चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम । कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ।।१.३० ।। एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः । अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ।।१.३१ ।। विगतराग उवाच । श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् । परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ।।१.३२ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा । प्रयुतं नियुतं कोटिमर्बुदं वृन्दमेव च ।।१.३३ ।। खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च । समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ।।१.३४ ।। सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि । परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ।।१.३५ ।। परात्परतरं

नास्ति इति मे निश्चिता मतिः । पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ।।१.३६ ।।

—- ब्रह्माण्डम् —-

विगतराग उवाच । ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् । कति चाङ्गुलिमूर्धेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ।।१.३७ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज । देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ।।१.३८ ।। पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम । ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ।।१.३९ ।। शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूरिताः । दशनाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ।।१.४० ।।

—- दश नामानि दिगष्टकानाम् —-

सहासह सहः सह्यो विसहः संहतो ऽसभा । प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ।।१.४१ ।। प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः । दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ।।१.४२ ।। आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज । यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ।।१.४३ ।। संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः । नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ।।१.४४ ।। नगर्भो गहनो गुह्यो गूढ़हजो दश तत्परः । वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ।।१.४५ ।। बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः । भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ।।१.४६ ।। नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः । वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्को वृषभध्वजः ।।१.४७ ।। ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्वृषजो वृषनन्दनः । नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ।।१.४८ ।। सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः । सत सत्य लयः शम्भुर्दशनायकमुत्तरे ।।१.४९ ।। इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः । इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ।।१.५० ।। अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः । अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ।।१.५१ ।। सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतं । शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ।।१.५२ ।। सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् । अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतः ।।१.५३ ।। एकैकस्य परीवारो नियुतः पृथगेव च । कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ।।१.५४ ।। दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् । वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ।।१.५५ ।। खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् । दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ।।१.५६ ।। शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् । पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ।।१.५७ ।। समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् । मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ।।१.५८ ।। अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् । परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् । एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ।।१.५९ ।।

—- प्रमाणम् —-

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्भवतो मम । चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ।।१.६० ।। कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः । अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ।।१.६१ ।। सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च । विंशकोटिषु गुल्मेषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ।।१.६२ ।। प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः । ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ।।१.६३ ।।

—- व्यासाः —-

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम । ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ।।१.६४ ।। वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा । तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ।।१.६५ ।। बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् । पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ।।१.६६ ।। एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् । इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ।।१.६७ ।। अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु । सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ।।१.६८ ।। षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः । दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ।।१.६९ ।। चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः । त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ।।१.७० ।। त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत । द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ।।१.७१ ।। कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः । कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ।।१.७२ ।। ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे । गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्वर्यद्वताय तु ।।१.७३ ।। राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः । सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ।।१.७४ ।। तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत । शक्तिः पराशरं प्राह जातूकर्णाय वै ततः ।।१.७५ ।। द्वैपायनं तु प्रोवाच जातूकर्णो महर्षिणम् । रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ।।१.७६ ।। रोमहर्षाय प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये । दशद्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् । मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।।१.७७ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ।।

विगतराग उवाच । श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् । प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ।।२.१ ।। शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः । कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ।।२.२ ।। कस्य वालयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः । का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ।।२.३ ।।

—- शिवाण्डसंख्या —-

अनर्थयज्ञ उवाच । शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि । दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ।।२.४ ।। अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धितम् । न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ।।२.५ ।। न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् । नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ।।२.६ ।। न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः । ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ।।२.७ ।। न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः । नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ।।२.८ ।। नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्स्त्रियश्चैव शिवालये । न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ।।२.९ ।। गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा । याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ।।२.१० ।। अनर्थी व्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः । न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ।।२.११ ।। द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते । मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ।।२.१२ ।। आहूतसम्प्लवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा । न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्क्वचित् ।।२.१३ ।। न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते । न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ।।२.१४ ।। न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।

तारा ग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ।।२.१५ ।। न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् । न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यं नरकं तथा ।।२.१६ ।। तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् । अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ।।२.१७ ।। हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते । देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ।।२.१८ ।। परार्धद्विगुणोत्सेधा विस्तारश्च तथाविधः । अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ।।२.१९ ।। अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे । प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहानि च ।।२.२० ।। स्वादुमूलफलास्कन्दलताविटपपादपाः । कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ।।२.२१ ।। तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः । तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ।।२.२२ ।। परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् । परार्धद्वयविक्षेपा योजनानां द्विजोत्तम ।।२.२३ ।। ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज । अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यञ्चैति कश्चन ।।२.२४ ।। शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्म्यहम् । भोगमक्षयस्तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ।।२.२५ ।। शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः । परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ।।२.२६ ।। बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये । परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ।।२.२७ ।। भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः । परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ।।२.२८ ।। कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः । परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ।।२.२९ ।। कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः । परार्धपरकोतीनां वामदेवालयः स्मृतः ।।२.३० ।। ईशानस्य कलाः पञ्च वक्त्रस्यापि चतुष्कलाः । अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ।।२.३१ ।। सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः । अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ।।२.३२ ।। संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् । पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ।।२.३३ ।। शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् । शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ।।२.३४ ।। अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च । कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च । तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ।।२.३५ ।। गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तस्वा च वै पुनः । तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ।।२.३६ ।। सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज । दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ।।२.३७ ।। स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् । स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् । न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ।।२.३८ ।। यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः । ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ।।२.३९ ।। कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् । अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् । त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ।।२.४० ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः ।।

—- धर्मप्रवचनम् —-

विगतराग उवाच । किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते । कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ।।३.१ ।। कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः । कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ।।३.२ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः । आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ।। ३.३ ।। श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः । चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ।।३.४ ।। गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज । देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः

।।३.५ ।। ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः । तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ।।३.६ ।। दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः । तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह । एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।।३.७ ।। विगतराग उवाच । धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्तेभ्यः पृथक्पृथक् । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ।।३.८ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा । बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ।।३.९ ।। श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ।।३.१० ।। पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायास्त्वभयः पुत्रो दण्डः समय एव च ।।३.११ ।। लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधः सुतः स्मृतः । लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ।।३.१२ ।। क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्व्यवसायो वपोः सुतः । यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत । स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ।।३.१३ ।। विगतराग उवाच । मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन । कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ।।३.१४ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिर्धर्मस्य परिकीर्तिता । दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ।।३.१५ ।।

—- यमनियमभेदः —-

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु । अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ।।३.१६ ।। धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश । एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ।।३.१७ ।।

—- यमेष्व हिंसा (१) —-

अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहितो द्विज । त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् । हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।।३.१८ ।। काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः । तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ।।३.१९ ।। बद्धा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः । अनाहता म्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ।।३.२० ।। शत्रुचौरभयैर्घोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः । त्रासनाद्वधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ।।३.२१ ।। यस्य यस्य हरेद्वित्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः । वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्वारान्निहतः स्मृतः ।।३.२२ ।। विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा । हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।।३.२३ ।। अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् । क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ।।३.२४ ।। नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः । नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ।।३.२५ ।। नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् । नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ।।३.२६ ।। यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् । स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ।।३.२७ ।। सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः । स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ।।३.२८ ।। अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः । अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ।।३.२९ ।। अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् । अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ।।३.३० ।। अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः । अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ।।३.३१ ।। अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः । अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ।।३.३२ ।। मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् । स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत्

।।३.३३ ।। स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति । अनभ्यर्च्य पितृन्देवान्न ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ।।३.३४ ।। मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि । अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ।।३.३५ ।। क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहृतमेव वा । देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ।।३.३६ ।। वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः । मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ।।३.३७ ।। मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः । सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ।।३.३८ ।। वानराः फल ।म ।ाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः । निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ।।३.३९ ।। तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज । बलेन च गुणाकर्षात्परतो भयभीरुणा ।।३.४० ।। अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया । इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ।।३.४१ ।। त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे कोटीयज्ञसहस्रपद्ममयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् । तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानवः एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ।।३.४२ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः ।।

—- यमेषु सत्यम् (२) —-

अनर्थयज्ञ उवाच । सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा । यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ।।४.१ ।। आक्रोशताडनादीनि यः सहेत सुदुःसहम् । क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ।।४.२ ।। वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् । न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ।।४.३ ।। वधार्हः पुरुषः कश्चिद्व्रजेत्पथि भयातुरः । पृच्छतो ऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ।।४.४ ।। न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ।।४.५ ।। देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः । सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ।।४.६ ।। सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् । सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थान विस्तरम् ।।४.७ ।। सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् । सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ।।४.८ ।। सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः । सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ।।४.९ ।। अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।।४.१० ।। सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता । सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ।।४.११ ।। तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः । सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ।।४.१२ ।। अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिनाचरः । सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ।।४.१३ ।। लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः । वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ।।४.१४ ।। सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् । सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ।।४.१५ ।। सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः । रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ।।४.१६ ।। एतत्सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत । सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।।४.१७ ।। विगतराग उवाच । न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् । उपरिष्टादतो भूयः कथयस्व तपोधन ।।४.१८ ।।

—- यमेष्व स्तेयम् (३) —-

अनर्थयज्ञ उवाच । स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् । अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् । प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ।।४.१९ ।।

धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् । वार्यमाणो ऽपि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ।।४.२० ।। उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् । मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते । तेन चासौ विजानीयाद्व्यलोभबलात्कृतम् ।।४.२१ ।। प्रस्थव्याज ।उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति । तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ।।४.२२ ।। तुलाव्याज ।उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि । चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ।।४.२३ ।। दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा । अपहृत्य धनं मूढ़हः स चोरश्चोर उच्यते ।।४.२४ ।। नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः । नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ।।४.२५ ।। नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः । नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ।।४.२६ ।। नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः । नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेनसमो ऽयशः ।।४.२७ ।। प्रच्छन्नो ह्रियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्य ।म ।धमो व्याजेन चान्यो हरेत् । अन्ये लेख्यविकल्पनाहृतधना अन्यो हृताद्वै हृता अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहृत एते जघन्याः स्मृताः ।।४.२८ ।। स्तेनस्तुल्य न मूढ़हमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् । प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मेरितः कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ।।४.२९ ।। नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षार्बुदम् । मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलम तस्माद्दुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ।।४.३० ।।

—- यमेष्व ानृशंस्यम् (४) —-

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् । गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ।।४.३१ ।। अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः । सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दू षकः तन्नृशंसकः ।।४.३२ ।। पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता । पितृदैवतमादित्यमानृशंस तमन्वितः ।।४.३३ ।। पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत मातरम् । यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ।।४.३४ ।। गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः । सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ।।४.३५ ।। जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः । घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ।।४.३६ ।। पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति । ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ।।४.३७ ।। गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किंचिद् दुह्यन्ति वाह्यन्ति बहिश्चरन्ति । तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्त्रवन्ति विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ।।४.३८ ।। गवाह्निकं यश्च करोति नित्यं शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु । अशेषयज्ञतपदानपुण्यं लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता ।।४.३९ ।। अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते । अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ।।४.४० ।। अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति । अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः । अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ।।४.४१ ।। आसनेनार्घपाद्येन पादशौचजलेन च । अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ।।४.४२ ।। पुत्रदारात्मना वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् । श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ।।४.४३ ।। न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी । चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ।।४.४४ ।। अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च । पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ।।४.४५ ।। अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् । स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ।।४.४६ ।। न गतिमतिथिज्ञस्य गतिमाप्नोति कर्हिचित् । तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ।।४.४७ ।। सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः । अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ।।४.४८ ।। नकुलेन पुराधीतं

विस्तरेण द्विजोत्तम । विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ।।४.४९ ।।

—- यमेषु दमः (५) —-

दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः । दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ।।४.५० ।। दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः । दमहीन ।म ।धर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ।।४.५१ ।। निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः । त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ।।४.५२ ।। दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः । दमं यो जयते सम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ।।४.५३ ।। मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः । घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ।।४.५४ ।। स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः । किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ।।४.५५ ।। पुरूरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः । सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ।।४.५६ ।। अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः । अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्ञया ।।४.५७ ।। अतिदानाद्बलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः । अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ।।४.५८ ।। दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति । विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ।।४.५९ ।।

—- यमेषु घृणा (६) —-

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै । निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ।।४.६० ।। परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे । परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ।।४.६१ ।। परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः । राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ।।४.६२ ।। परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थ ।म ।ुपार्जनम् । आड्हप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ।।४.६३ ।। जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः । वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ।।४.६४ ।। परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः । देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ।।४.६५ ।। परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् । सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ।।४.६६ ।। एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनः लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृतम् । प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेत दाक्षिण्यं स भवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ।।४.६७ ।।

—- यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७) —-

चतुर्मौनश्चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा । चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ।।४.६८ ।। चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव । पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ।।४.६९ ।। कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः । चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ।।४.७० ।। चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु । करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ।।४.७१ ।। चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् । आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ।।४.७२ ।। आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा । षड्विंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ।।४.७३ ।। चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ।।४.७४ ।। धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम । पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ।।४.७५ ।। आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते । शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा

जायते धन्यमानवे ।।४.७६ ।।

—- यमेष्व प्रमादः (८) —-

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु । ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् । महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ।।४.७७ ।। अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः । गुरोश्चालीकनिर्बद्धः समानि ब्रह्महत्यया ।।४.७८ ।। ब्रह्मो ऋग्वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ।।४.७९ ।। रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ।।४.८० ।। निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ।।४.८१ ।। चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः । महापातकपञ्चैतन्तेन सर्वं प्रकाशितम् । पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ।।४.८२ ।।

—- यमेषु माधुर्यम् (९) —-

कायवाङ्मनमाधुर्यं चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः । सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ।।४.८३ ।। प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् । यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ।।४.८४ ।। इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा । सुलभानि न दत्तानि इन्धनाम्युदकानि च । क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ।।४.८५ ।।

—- यमेष्व ार्जवम् (१०) —-

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः । कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च । स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ।।४.८६ ।। आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः । आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ।।४.८७ ।। आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति । आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ।।४.८८ ।। इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः । दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते भवति पृथिविभर्ता ह्येकछत्रप्रवर्ता ।।४.८९ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ।।

—- नियमाः —-

विगतराग उवाच । कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद् अमृतवदनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि । प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम अपर वद मतज्ञा नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ।।५.१ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः । हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ।।५.२ ।। शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः । व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ।।५.३ ।।

—- नियमेषु शौचम् (१) —-

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम । शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ।।५.४ ।। ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् । परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ।।५.५ ।। श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः । मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ।।५.६ ।। मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च । मृत्तोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ।।५.७ ।। एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ।।५.८ ।। एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ।।५.९ ।। आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव । भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् । वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ।।५.१० ।। स्निग्धस्वादुरसैः षड्भिराहारषड्रसैर्बुधः । धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ।।५.११ ।। अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् । अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ।।५.१२ ।। लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कचकानि च । गौरं च शूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ।।५.१३ ।। छत्त्राकं विड्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् । चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ।।५.१४ ।। हंससारसचक्राह्वकुक्कुटान्शुकश्येनकान् । काकोलू कं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ।।५.१५ ।। अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानेव विवर्जयेत् । शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ।।५.१६ ।। मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते । कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ।।५.१७ ।। त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया । सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ।।५.१८ ।। अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः । सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।।५.१९ ।। यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः । कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ।।५.२० ।। शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृतः । प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितम जीवान्ते च परत्र ।म ।ीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ।।५.२१ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ।।

—- नियमेषु इज्या (२) —-

[अनर्थयज्ञ उवाच ।] अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम । धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वावहितो द्विज ।।६.१ ।। अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च । ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ।।६.२ ।। अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया । अष्टकाः पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ।।६.३ ।। आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च । स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञ स उच्यते ।।६.४ ।। जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् । वेदाध्ययन कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ।।६.५ ।। इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते । इदं कर्म अकर्मेदमूहापोहविशारदः ।।६.६ ।। शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते । ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ।।६.७ ।। ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा । सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ।।६.८ ।। सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते । तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ।।६.९ ।। चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् । प्रभुतत्त्वः स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ।।६.१० ।। अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिक निर्मलम् । विद्यातत्त्वः स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ।।६.११ ।। विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् । अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् । पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ।।६.१२ ।। विगतराग उवाच । एकैकस्य हि तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् । कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ।।६.१३ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वं प्रकृतिचिन्तया । कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ।।६.१४ ।। द्वितीयं तत्त्व पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि । विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ।।६.१५ ।। प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति । शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोत्ययुतं शतम् ।।६.१६ ।। विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् । अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ।। ६.१७ ।। पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् । न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ।।६.१८ ।। पञ्चध्यानाभियुक्तो

भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः । जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ।।६.१९ ।।

—- नियमेषु तपः (३) —-

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः । कायिकं च तृतीयं तु मनोवाक्कर्म तत्परम् । कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ।।६.२० ।। मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च । मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ।।६.२१ ।। अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ।।६.२२ ।। आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् । शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उचयते ।।६.२३ ।। इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् । मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ।।६.२४ ।। स्वस्तिमङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् । कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ।।६.२५ ।। मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा । अभ्रावकाशे वर्षासु तपः साधनमुच्यते ।।६.२६ ।। स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा । पुष्पमुत्पाद्य दानं च सर्वे ते तप साधनाः ।।६.२७ ।। कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् । चान्द्रायणं पराकं च तपः सांतपनादयः ।।६.२८ ।। येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम् । स्वर्गाकाङ्क्षिनृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलम जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ।।६.२९ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे षष्ठो ऽध्यायः ।।

—- नियमेषु दानम् (४) —-

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा । अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदान पञ्चमम् ।।७.१ ।। अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम् । अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ।।७.२ ।। अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा । आन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ।।७.३ ।। अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत् । अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ।।७.४ ।। अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः । तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ।।७.५ ।। वस्त्राभावान्मनुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत् । वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ।।७.६ ।। विद्यावान्सुकुलीनो ऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि । वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ।।७.७ ।। अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात् । जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ।।७.८ ।। तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः । न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ।।७.९ ।। नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम् । सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ।।७.१० ।। श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च । पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ।।७.११ ।। यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम् । जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात् । शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ।।७.१२ ।। दद्याद्वस्त्र सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरम सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् । तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटि शतशः प्राप्नोति निःसंशयम तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ।।७.१३ ।। सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम् । पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ।।७.१४ ।। धारयेत्सततं विप्र

सुवर्णकटकाङ्गुलिम् । मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुना चन्द्रमा यथा ।।७.१५ ।। दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ । तुटिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।।७.१६ ।। रक्तिमाषककर्षं वा पलार्धं पलमेव वा । एवमेव फलं वृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ।।७.१७ ।। सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः । अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ।।७.१८ ।। भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत् । भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ।।७.१९ ।। मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत् । चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ।।७.२० ।। एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा । सहस्रायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ।।७.२१ ।। एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्विजवराय तु । वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ।।७.२२ ।। एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम् । श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ।।७.२३ ।। जामदग्न्येन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै । आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ।।७.२४ ।। हेमशृङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम । विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ।।७.२५ ।। दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् । दद्यात्पादुकछत्त्रपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा श्रद्धादानमभिन्नरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ।।७.२६ ।। दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्याति च तुल्यां लभेत दानादेव निगर्हणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् । दानाद्दुर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्य दानाल्लभेत दानादेव अनन्तभोग नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ।।७.२७ ।। दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनम दानादेव महीं समस्त बुभुजे सम्राड्महीमण्डले । दानादेव सुरूपयोनिसुभगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ।।७.२८ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः ।।

—- नियमेषु स्वाध्यायः (५) —-

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना । शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ।।८.१ ।। शैवतत्त्वं विचिन्तेत शैवपाशुपतद्वये । अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ।।८.२ ।। संख्यातत्त्वं तु सांख्येषु बोद्धव्यं तत्त्वचिन्तकैः । पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ।।८.३ ।। पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः । अधोर्ध्वमध्यतिर्यं च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ।।८.४ ।। स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम् । शिष्टाचारो ऽविकल्पेन ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः ।।८.५ ।। इतिहासमधीयानः सर्वज्ञः स नरो भवेत् । धर्मार्थकाममोक्षेषु संशयस्तेन छिद्यते ।।८.६ ।।

—- नियमेष्व ुपस्थनिग्रहः (६) —-

शृणुष्वावहितो विप्र पञ्चोपस्थविनिग्रहम् । स्त्रियो वा गर्हितोत्सर्गः स्वयंमुक्तिश्च कीर्त्यते । स्वप्नोपघातं विप्रेन्द्र दिवास्वप्नं च पञ्चमः ।।८.७ ।। अगम्या स्त्री दिवा पर्वे धर्मपत्न्यपि वा भवेत् । विरुद्धस्त्री न सेवेत वर्णभ्रष्टाधिकासु च ।।८.८ ।। अजमेषगवादीनां वडवा महिषीषु च । गर्हितोत्सर्गमित्येतद्यत्नेन परिवर्जयेत् ।।८.९ ।। अन्योन्यकषणा वापि अपानकषणापि वा । स्वयंमुक्तिरियं ज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।।८.१० ।। स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा । स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरते ततः ।।८.११ ।। दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु । स्वर्गमार्गार्गला ह्येताः स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ।।८.१२ ।।

—- नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७) —-

मार्जारकबकश्वानगोमहीव्रतपञ्चकम् । स्वविष्ठमूत्रं भूमीषु छादयेद्द्विजसत्तम । सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ।।८.१३ ।। बकवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन । साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ।।८.१४ ।। मूत्रविष्ठे न भूमीषु कुरुते श्वनदं सदा । तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ।।८.१५ ।। मूत्रवर्चो न रुध्येत सदा गोव्रतिको नरः । भीमतुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ।।८.१६ ।। कुद्दालैर्दारयन्तो ऽपि कीलकोटिशतैश्चितः । क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ।।८.१७ ।। व्रतपञ्चकमित्येतद्यश्चरेत जितेन्द्रियः । स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ।।८.१८ ।।

—- नियमेष्व ुपवासः (८) —-

शेषान्नमन्तरान्नं च नक्तायाचितमेव च । उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ।।८.१९ ।। वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यद्भवेत् । भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ।।८.२० ।। अन्तरा प्रातराशी च सायमाशी तथैव च । सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ।।८.२१ ।। न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत् । नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मं समीहता ।।८.२२ ।। अनारम्भस्य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम् । परैर्दत्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ।।८.२३ ।। भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम् । न काङ्क्षेन्नोपयुञ्जीत उपवासः स उच्यते ।।८.२४ ।।

—- नियमेषु मौनव्रतम् (९) —-

मिथ्यापिशुनपारुष्यस्पृष्टवागप्रलापनम् । मौनपञ्चकमित्येतद्धारयेन्नियतव्रतः ।।८.२५ ।। असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतम् । अनर्थाप्रियवाक्यं यत्तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ।।८.२६ ।। परश्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च । अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ।।८.२७ ।। मृतमाता पिता चैव हानिस्थानं कथं भवेत् । भुक्त्वा काममभृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ।।८.२८ ।। हृदि न स्फुटसे मूढ़ह शिरो वा न विदार्यसे । एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ।।८.२९ ।। द्यूतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकर्षमेव च । असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं मे द्विजोत्तम ।।८.३० ।। मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता । अपारुष्यमसम्भिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ।।८.३१ ।। यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः । जन्मे जन्मे च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ।।८.३२ ।। तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृड़हं कुर्वीत यो निश्चितम वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वा सभां नन्दति । वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः शास्त्रानेकसहस्रशो गिरिनरः प्रोच्चार्यते निर्मलः ।।८.३३ ।।

—- नियमेषु स्नानम् (१०) —-

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम् । आग्नेयं वारुणं ब्राह्म्यं वायव्यं दिव्यमेव च ।।८.३४ ।। आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम् । भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ।।८.३५ ।। तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत देहिनां तु मलापहम् । सर्वशान्तिकरं भस्म भस्म रक्षकमुत्तमम् ।।८.३६ ।। भस्मना त्र्यायुषं कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम् । भस्मना ऋषयः सर्वे पवित्रीकृतमात्मनः ।।८.३७ ।। भस्मना विबुधा मुक्ता वीरभद्रभयार्दिताः । भस्मानुसंसंदृष्टैव ब्रह्मणानुमता कृतः ।।८.३८ ।। चतुराश्रमतो ऽधिक्यं व्रतं

पाशुपतं कृतम् । तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं भस्मधारणहेतवः ।।८.३९ ।। वारुणं सलिलं स्नानं कर्तव्यं विविधं नरैः । नदीतोयतडागेषु प्रस्रवेषु ह्रदेषु च ।।८.४० ।। ब्रह्मस्नानं च विप्रेन्द्र आपोहिष्ठं विदुर्बुधाः । त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ।।८.४१ ।। गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः । तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ।।८.४२ ।। वर्षतोयाम्बुधाराभिः प्लावयित्वा स्वकां तनुम् । स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ।।८.४३ ।। इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र निगदित तव पृष्टः सर्वलोकानुकम्प । सकलमलपहारी धर्मपञ्चाशदेतन न भवति पुनजन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ।।८.४४ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः ।।

—- त्रैगुण्यम् —-

[अनर्थयज्ञ उवाच ।] त्रिकालगुणभेदेन भिन्नं सर्वचराचरम् । तस्मात्त्रिगुणबन्धेन वेष्टितं निखिलं जगत् ।।९.१ ।। विगतराग उवाच । त्रैकाल्यमिति किं ज्ञेयं त्रैधातुकशरीरिणः । किंचिद्विस्तरमेवेह कथयस्व तपोधन ।।९.२ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । त्रैकाल्यं त्रिगुणं ज्ञेयं व्यापी प्रकृतिसम्भवः । अन्योन्यमुपजीवन्ति अन्योन्यमनुवर्तिनः ।।९.३ ।। सत्त्वं रजस्तमश्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा । तमः सत्त्वं रजश्चैव अन्योन्यमिथुनाः स्मृताः ।।९.४ ।। सात्त्विको भगवान्विष्णु राजसः लोद्भवः । तामसो भगवानीशः सकलं विकलेश्वरः ।।९.५ ।। सत्त्वं कुन्देन्दुवर्णाभं पद्मरागनिभं रजः । तमश्चाञ्जनशैलाभं कीर्तितानि मनीषिभिः ।।९.६ ।। सत्त्वं जलं रजो ऽङ्गारं तमो धूमसमाकुलम् । एतद्गुणमयैर्बद्धाः पच्यन्ते सर्वदेहिनः ।।९.७ ।। विगतराग उवाच । केन केन प्रकारेण गुणपाशेन बध्यते । चिह्नमेषां पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ।।९.८ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । अनेकाकारभावेन बध्यन्ते गुणबन्धनैः । मोहिता नाभिजानन्ति जानन्ति शिवयोगिनः ।।९.९ ।। ऊर्ध्वगो नित्यसत्त्वस्थो मध्यगो रजसावृतः । अधोगतिस्तमोऽवस्था भवन्ति पुरुषाधमाः ।।९.१० ।। स्वर्गे ऽपि हि त्रयो वैते भावनीयास्तपोधन । मानुषेषु च तिर्येषु गुणभेदास्त्रयस्त्रयः ।।९.११ ।। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च धर्म इन्द्रः प्रजापतिः । सोमो ऽग्नि वरुणः सूर्यो दश सत्त्वोत्तमाः स्मृताः ।।९.१२ ।। रुद्रादित्या वसुसाध्याः विश्वेशमरुतो ध्रुवः । ऋषयः पितरश्चैव दशैते सत्त्वमध्यमाः ।।९.१३ ।। तारा ग्रहा सुरा यक्षा गन्धर्वाः किंनरोरगाः । रक्षोभूतपिशाचाश्च दशैते सात्त्विकाधमाः ।।९.१४ ।। ऋत्विक्पुरोहिताचार्ययज्वानो ऽतिथिविज्ञनी । राजमन्त्री व्रती वेदी दशैते राजसोत्तमाः ।।९.१५ ।। सूतो ऽम्बष्टवणिक्कोग्रः शिल्पकारुकमागधाः । वेणवैदेहकामात्या दशैते रजमध्यमाः ।।९.१६ ।। चर्मकृत्कुम्भकृत्कोली लोहकृत्तपुनीलिकाः । नटमुष्टिकचण्डाला दशैते रजसाधमाः ।।९.१७ ।। गोगजगवया अश्वमृगचामरकिंनराः । सिंहव्याघ्रवराहाश्च दशैते तमसोत्तमाः ।।९.१८ ।। अजमेषमहिष्याश्च मूषिकानकुलादयः । उष्ट्ररङ्कुशशगण्डा दशैते तममध्यमाः ।।९.१९ ।। ऋक्षगोधामृगश्वङ्गिबकवानरगर्दभाः । सूकरश्वानगोमायुर्दशैते तामसाधमाः ।।९.२० ।। क्रौञ्चहंसशुकश्येनभासवारुण्डसारसाः । चक्राह्वशुकमायूरा दशैते तमसात्त्विकाः ।।९.२१ ।। वलाकाः कुक्कुटाः काकाश्चिल्लवकतित्तिराः । गृध्रकङ्कबकश्येन दशैते तमराजसाः ।।९.२२ ।। कोकिलोलू ककिञ्जल्ककपोताः पञ्च एव च । शारिकाश्च कुलिङ्गाश्च दशैते तमसाधमाः ।।९.२३ ।। मकरगोहनक्राश्च ऋषा च तमसात्त्विकाः । कच्छपशुशुकुम्भीरमण्डुकास्तमराजसाः । शङ्खशुक्तिकशम्बूककबन्ध्यास्तमतामसाः ।।९.२४ ।। चन्दनागरुपद्मं च प्लक्षोदुम्बरपिप्पलाः । वटदारुशमीबिल्वा दशैते तमसात्त्विकाः ।।९.२५ ।। जाम्बीरलकुचाम्रातदाडिमाकोलवेतसाः । निम्बिनीपो धुवावश्च

दशैते तमराजसाः ।।९.२६ ।। वृक्षवल्लीलतावेणुत्वक्सारतृणभूरुहाः । मीरजा च शिलाशस्या दशैते तमसात्त्विकाः ।।९.२७ ।। भ्रमरादिपतङ्गाश्च क्रिमिकीटजलौकसः । यूकोद्दंशमशानां च विष्टजास्तमसात्त्विकाः ।।९.२८ ।। दया सत्यं दमः शौचं ज्ञानं मौनं तपः क्षमा । शिलं च नाभिमानं च सात्त्विकाश्चोत्तमा जनाः ।।९.२९ ।। कामतृष्णारतिद्यूतमानो युद्धं मदः स्पृहा । निर्घृणाः कलिकर्तारो राजसेषूत्तमा जनाः ।।९.३० ।। हिंसासूयाघृणामूढ्हनिद्रातन्द्रीभयालसाः । क्रोधो मत्सरमायी च तामसेषूत्तमा जनाः ।।९.३१ ।। लघुप्रीतिप्रकाशी च ध्यानयोगे सदोत्सुकः । प्रज्ञाबुद्धिविरागी च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ।।९.३२ ।। बालको निपुणो रागी मानो दर्पश्च लोभकः । स्पृहा ईर्ष्या प्रलापी च राजसं गुणलक्षणम् ।।९.३३ ।। उद्वेग आलसो मोहः क्रूरस्तस्करनिर्दयः । क्रोधः पिशुननिद्रा च तामसं गुणलक्षणम् ।।९.३४ ।। विगतराग उवाच । केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम् । त्रैगुण्यस्य पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ।।९.३५ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । आयुः कीर्तिः सुखं प्रीतिर्बलारोग्यविवर्धनम् । हृद्यस्वादुरसं स्निग्ध आहारः सात्त्विकप्रियः ।।९.३६ ।। अत्युष्णमाम्ललवणं रूक्षं तीक्ष्णं विदाहि च । राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः ।।९.३७ ।। अभक्ष्यामेध्यपूती च पूति पर्युषितं च यत् । आयामरसविस्वाद आहारस्तामसप्रियः ।।९.३८ ।। विगतराग उवाच । गुणातीतं कथं ज्ञेयं संसारपरपारगम् । गुणपाशनिबद्धानां मोक्षं कथय तत्त्वतः ।।९.३९ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । आत्मवत्सर्वभूतानि सम्यक्पश्येत भो द्विज । गुणातीतः स विज्ञेयः संसारपरपारगः ।।९.४० ।। ईर्षाद्वेषसमो यस्तु सुखदुःखसमाश्च ये । स्तुतिनिन्दासमा ये च गुणातीतः स उच्यते ।।९.४१ ।। तुल्यः प्रियाप्रियो यश्च अरिमित्रसमस्तथा । मानापमानयोस्तुल्यो गुणातीतः स उच्यते ।। ९.४२ ।। एष ते कथितो विप्र गुणसद्भावनिर्णयः । गुणयुक्तस्तु संसारी गुणातीतः पराङ्गतिः ।।९.४३ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे त्रैगुण्यविशेषनीयो नामाध्यायो नवमः ।।

—- कायतीर्थोपवर्णनम् —-

विगतराग उवाच । कतमं सर्वतीर्थानां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिनः । कथयस्व मुनिश्रेष्ठ यद्यस्ति भुवि कामदम् ।।१०.१ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । अतिगुह्यमिदं प्रश्नं पृष्टः स्नेहाद्द्विजोत्तम । ब्रवीमि वः पुरावृत्तं नन्दिना कथितो ऽस्म्यहम् ।।१०.२ ।। नन्दिकेश्वर उवाच । कैलासशिखरे रम्ये सिद्धचारणसेविते । तत्रासीनं शिवं साक्षाद्देवी वचनमब्रवीत् ।।१०.३ ।। देव्युवाच । भगवन्देवदेवेश सर्वभूतजगत्पते । प्रष्टुमिच्छाम्यहं त्वेकं धर्मगुह्यं सनातनम् ।।१०.४ ।। अतितीर्थं परं गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते । मनुष्याणां हितार्थाय ब्रूहि तत्त्वं महेश्वर ।।१०.५ ।। महेश्वर उवाच । को मां पृच्छति तं प्रश्नं मुक्त्वा त्वामेव सुन्दरि । शृणु वक्ष्यामि तत्प्रश्नं देवैरपि सुदुर्लभम् ।।१०.६ ।। कुरुक्षेत्रं प्रयागं च वाराणसीमतः परम् । गङ्गाम्नि सोमतीर्थं च सूर्यपुष्करमानसम् ।।१०.७ ।। नैमिषं बिन्दुसारं च सेतुबन्धं सुरह्रदम् । घण्टिकेश्वरवागीशं ज्ञात्वा निश्चयपापहा ।।१०.८ ।। उमोवाच । एवमादि महादेव पूर्ववत्कथितास्म्यहम् । स्वर्गभोगप्रदं तीर्थमेतेषां सुरनायक ।।१०.९ ।। कथं मुच्येत संसाराज्ज्ञानमात्रेण ईश्वर । कौतूहलं महज्जातं छिन्धि संशयकारकम् ।।१०.१० ।। रुद्र उवाच । किं न जानामि तत्तीर्थं सुलभं दुर्लभं च यत् । सुलभं गुरुसेवीनां दुर्लभं तद्विवर्जयेत् ।।१०.११ ।। कुरुः पुरुष विज्ञेयः शरीरं क्षेत्र उच्यते । शरीरस्थं कुरुक्षेत्रं सर्वतीर्थफलप्रदम् ।।१०.१२ ।। सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलानि च । सर्वव्रततपश्चीर्णं तत्फलं सकलं भवेत् ।।१०.१३ ।।

एवमेव फलं तेषां तीर्थपञ्चदशेषु च । अनघानं महापुण्यं महातीर्थं महासुखम् ।।१०.१४ ।। देव्युवाच । अतीव रोमहर्षो मे जातो ऽस्ति त्रिदशेश्वर । सुलभं सुकरं सूक्ष्मं श्रुत्वा तुष्टिश्च मे गता ।।१०.१५ ।। चतुर्दश परो भूयः कथयस्व मनोहरम् । प्रयागादि पृथक्त्वेन तत्त्वतस्तु सुरेश्वर ।।१०.१६ ।। रुद्र उवाच । सुषुम्ना भगवती गङ्गा इडा च यमुना नदी । एता स्रोतवहा नद्यः प्रयागः स विधीयते ।।१०.१७ ।। दक्षिणा वारुणी नासा वामनासा असि स्मृता । वारुणा ।असिमध्येन तेन वाराणसी स्मृता ।।१०.१८ ।। आकाशगङ्गा विख्याता तस्याः स्रवति चामृतम् । अहोरात्रमविच्छिन्नं गङ्गा सा तेन उच्यते ।।१०.१९ ।। सोमतीर्थमिडा नाडी किङ्किणीरवचिह्निता । तं तु श्रुत्वा न संदेहः सर्वपापक्षयो भवेत् ।।१०.२० ।। सूर्यतीर्थं सुषुम्ना च नीरवारवसंयुता । श्रुतिमात्राद्विमुच्येत पापराशिर्महानपि ।।१०.२१ ।। अग्नितीर्थार्जुना नाडी ब्रह्मघोषमनोरमा । तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्पते ।।१०.२२ ।। पुष्करं हृदि मध्यस्थमष्टपत्त्रं सकर्णिकम् । चिन्तयेत्सूक्ष्म तन्मध्ये जन्ममृत्युविनाशनम् ।।१०.२३ ।। मानससरमध्यस्थं सहंसकमलोपरि । सलीलो लीलयाचारी परतः परपारगः ।।१०.२४ ।। नैमिषं शृणु देवेशि निमिषा प्रत्ययो भवेत् । सम्यग्छायां निरीक्षेत आत्मानो वा परस्य वा ।।१०.२५ ।। आयतप्यङ्गुलीमात्रं निमिषाक्षि स पश्यति । दृष्ट्वा प्रत्ययमेवं हि नैमिषज्ञः स उच्यते ।।१०.२६ ।। तीर्थं बिन्दुसरं नाम शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि । देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ।।१०.२७ ।। कर्णिका पद्ममध्ये तु बिन्दुः कर्णिकमध्यतः । बिन्दुमध्ये स्थितो नादः स नादः केन भिद्यते ।।१०.२८ ।। उकारं च मकारं च भित्त्वा नादो विनिर्गतः । तं विदित्वा विशालाक्षि सो ऽमृतत्वं लभेत च ।।१०.२९ ।। वक्ष्ये ते सेतुबन्धं दुरितमलहरं नादतोयप्रवाहम जिह्वाकण्ठोरकूला स्वरगणपुलिनावर्तघोषा तरङ्गा । कुम्भीराघोषमीना दशगणमकरा भीमनक्रा विसर्गा सानुस्वारे गभीरे मदसुखरसनं सेतुबन्धं व्रजस्व ।।१०.३० ।। सप्तद्वीपान्तमध्ये शृणु शशिवदने सर्वदुःखान्तलाभम ईशानेनाभिजुष्टं हृदि हृद विमलं नादशीताम्बुपूर्णम् । तत्रैकं जातपद्मं प्रकृतिदलयुतं केशरशक्तिभिन्नं पञ्चव्योमप्रशस्तं गतिपरमपदं प्राप्तुकामेन सेव्यम् ।।१०.३१ ।। नाड्यैकासङ्गतानि निपतितममृतं घण्टिकापारकेण तृप्यन्ते तेन नित्यं हृदि कमलपुटं स्थानुभूतान्तरात्मा । यं पश्यन्तीशभक्ता कलिकलुषहरं व्यापिनं निष्प्रपञ्चम देवेशं घण्टिकेशमरभवमभवन्तीर्थमाकाशबिन्दुम् ।।१०.३२ ।। मीमांसारत्नकूला क्रमपदपुलिना शैवशास्त्रार्थतोया मीनौघा पञ्चरात्रं श्रुतिकुटिलगतिस्मार्तवेगा तरङ्गा । योगावर्तातिशोभा उपनिषदिवहा भारतावर्तफेना पञ्चाशद्व्योमरूपी रसभवननदी तीर्थवागीश्वरीयम् ।।१०.३३ ।। यस्तं वेत्ति स वेत्ति वेदनिखिलं संसारदुःखच्छिदम जन्मव्याधिवियोगतापमरणं क्लेशार्णवं दुःसहम् । गर्भावासमतीव सह्यविषयं दुस्तीर्यदुःखालयम प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि ।।१०.३४ ।।

।।इति वृससारसंग्रहे कायतीर्थोपवर्णनो नामाध्यायो दशमः ।।

—- चतुराश्रमधर्मविधानः —-

देव्युवाच । सर्वयज्ञः परश्रेष्ठ अस्ति अन्यः सुरोत्तम । अल्पक्लेशमनायास अर्थप्रायं विनेश्वर ।।११.१ ।। सर्वयज्ञफलावाप्ति दैवतैश्चापि पूजितम् । कथयस्व सुरश्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै ।।११.२ ।। महेश्वर उवाच । न तुल्यं तव पश्यामि दया भूतेषु भामिनि । किमन्यत्कथयिष्यामि दया यत्र न विद्यते ।।११.३ ।। सदाशिवमुखात्पूर्वं श्रुतं मे वरसुन्दरि । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि धर्मसारमनुत्तमम् ।।११.४ ।।

—- गृहस्थः(?) —-

विनार्थेन तु यो यज्ञः स यज्ञः सार्वकामिकः । अक्षयश्चाव्ययश्चैव सर्वपातकनाशनः ।।११.५ ।। बहुविघ्नकरो ह्यर्थो बह्वायासकरस्तथा । ब्रह्महत्या इवेन्द्रस्य प्रविभागफला स्मृता ।।११.६ ।। पञ्चशोध्येन शोध्येत अर्थयज्ञो वरानने । शोधिते तु फलं शुद्धमशुद्धे निष्फलं भवेत् ।।११.७ ।। देव्युवाच । पञ्चशोध्ये सुरश्रेष्ठ संशयो ऽत्र भवेन्मम । कथयस्व विभागेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।।११.८ ।। रुद्र उवाच । मनःशुद्धिस्तु प्रथमं द्रव्यशुद्धिरतः परम् । मन्त्रशुद्धिस्तृतीया तु कर्मशुद्धिरतः परम् । पञ्चमी सत्त्वशुद्धिस्तु क्रतुशुद्धिश्च पञ्चधा ।।११.९ ।। मनःशुद्धिर्नाम अविपरीतभावनया । द्रव्यशुद्धिर्नाम अनन्यायोपार्जितद्रव्येन ।। ११.१० ।। मन्त्रशुद्धिर्नाम स्वरव्यञ्जनयुक्ततया । क्रियाशुद्धिर्नाम यथाक्रमाविपरीततया । सत्त्वशुद्धिर्नाम रजस्तम ।अप्रधानतया ।। ११.११ ।। विधिमेवं यदा शुध्येद्यदि यज्ञं करोति हि । तस्य यज्ञफलावाप्तिर्जन्ममृत्युश्च नो भवेत् ।।११.१२ ।। विनार्थेन तु यो यज्ञं करोति वरसुन्दरि । न तस्य तत्फलावाप्तिः सर्वयज्ञेष्वशेषतः ।।११.१३ ।। यज्ञवाट कुरुक्षेत्रं सत्त्वावासकृतालयः । प्रत्याहार महावेदिः कुशप्रस्तरसंयमः ।।११.१४ ।। विधि नियमविस्तारो ध्यानवह्निप्रदीपितः । योगेन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमसमाकुलः ।।११.१५ ।। पात्रन्यास शिवज्ञानं स्थालीपाक शिवात्मकः । आज्याहुतिमविच्छिन्नं लम्बकश्रुवपातितः ।।११.१६ ।। धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः । तर्कयुक्तः सविस्तारः समाधिर्वयतापनः ।।११.१७ ।। ब्रह्मविद्यामयो यूपः पशुबन्धो मनोन्मनः । श्रद्धा पत्नी विशालाक्षि संकल्पः पद शाश्वतम् ।।११.१८ ।। पञ्चेन्द्रियजयोत्पन्नः पुरोडाशो ऽमृताशनः । ब्रह्मनादो महामन्त्रः प्रायश्चित्तानिलो जयः ।।११.१९ ।। सोमपान परिज्ञानमुपाकर्म चतुर्यमः । इतिहास जलस्नानं पुराणकृत ।म ।म्बरः ।।११.२० ।। इडासुषुम्नासंवेद्ये स्नानमाचमनं सकृत् । संतोषातिथिमादृत्य दयाभूतद्विजार्चितः ।।११.२१ ।। ब्रह्मकूर्च गुणातीत हविर्गन्ध निरञ्जनः । ब्रह्मसूत्रं त्रयस्तत्त्वं बोधना मुण्डितं शिरः ।।११.२२ ।। निवृत्त्यादि चतुर्वेदश्चतुःप्रकरणासनः । दक्षिणामभयं भूते दत्त्वा यज्ञं यजेत्सदा ।।११.२३ ।। विनार्थं यज्ञसम्प्राप्तिः कथिता ते वरानने । आसहस्रस्य यज्ञानां फलं प्राप्नोति नित्यशः ।।११.२४ ।। आश्रमः प्रथमस्तुभ्यं कथितो ऽस्ति वरानने । सदाशिवेन सद्धर्मं दैवतैरपि पूजितम् ।।११.२५ ।।

—- ब्रह्मचर्यम् —-

ब्रह्मचर्यं निबोधेदं शृणुष्वावहिता शुभे । द्वितीयमाश्रमं देवि सर्वपापविनाशनम् ।।११.२६ ।। व्रतं ब्रह्मपरं ध्यानं सावित्री प्रकृतौ लयः । ब्रह्मसूत्राक्षरं सूक्ष्मं त्रिगुणालय मेखलम् ।।११.२७ ।। दम दण्ड दया पात्रं भिक्षा संसारमोचनम् । त्र्यायुषं द्व्यक्षरातीतं ज्ञानभष्म ।अलङ्कृतम् ।।११.२८ ।। स्नानव्रतं सदासत्यं शीलशौचसमन्वितम् । अग्निहोत्र त्रयस्तत्त्वं जप ब्रह्मबिलस्वरः ।।११.२९ ।। द्वितीय आश्रमो देवि यथाह भगवान्शिवः । मयापि कथितं तुभ्यं जन्ममृत्युविनाशनम् ।।११.३० ।।

—- वानप्रस्थः —-

वानप्रस्थविधिं वक्ष्ये शृणुष्वायतलोचने । यथाश्रुतं यथातथ्यमृषिदैवतपूजितम् ।।११.३१ ।। वैराग्यवनमाश्रित्य नियमाश्रममाहरेत् । शीलशैलदृढ्हद्वारे प्राकारे विजितेन्द्रियः ।।११.३२ ।। अधिभूतः स्मृतो माता अध्यात्मश्च पिता तथा । अधिदैविक ।म ।ाचार्यो व्यवसायाश्च भ्रातरः ।।११.३३ ।। श्रुतिः स्मृतिः स्मृता भार्या प्रज्ञा पुत्रः क्षमानुजः

। मैत्री बन्धुर्जटा चापं करुणा सुपवित्रकम् ।।११.३४ ।। मुदिता मौन चत्वारः सर्वकार्यमुपेक्षका । यमवल्कलसंवीतस्तपःकृष्णाजिनाधरः ।।११.३५ ।। उत्तरासङ्गमासीनो योगपट्टदृड्हव्रतः । वेदघोषेण घोषेण प्राणायामो ऽग्निहावनम् ।।११.३६ ।। जितप्राणमृगाकूलो धृति यज्ञः क्रिया जपः । अर्थसंग्रह शास्त्रेषु सखा दमदयादयः ।।११.३७ ।। शिवयज्ञं प्रयुञ्जीत साधनाष्टकपूजनम् । पञ्चब्रह्मजलैः पूतः सत्यतीर्थशिवह्रदे ।।११.३८ ।। स्नानमाचमनं कृत्वा संध्यात्रयमुपाश्रयेत् । अक्षमाला पुराणार्थं जप शान्तं दिवानिशम् ।।११.३९ ।। ज्ञानसलिलसम्पूर्णमितिहासकमण्डलुः । पञ्चकर्मक्रियोत्क्रान्ति जप पञ्चविधः सुखम् ।।११.४० ।। साधनं शिवसंकल्पो योगसिद्धिफलप्रदः । संतोषफलमाहारः कामक्रोधपराजितः ।।११.४१ ।। आशापाशजयाभ्यासो ध्यानयोगरतिप्रियः । अतिथिभ्यो ऽभयं दत्त्वा वानप्रस्थश्चरेद्व्रतम् । वानप्रस्थमयं धर्मं यत्पूर्वमवधारितम् ।।११.४२ ।। ! संसारोद्धरणमनित्यहरणमज्ञाननिर्मूलनम् ! प्रज्ञावृद्धिकरममोघकरणं क्लेशार्णवोत्तारणम् । ! जन्मव्याधिहरमकर्मदहनं सेवेत्स धर्मोत्तमम ? श्रद्धापूर्वकमेव यः सनियमं साक्षाच्च जीवन्शिवः ।।११.४३ ।।

—- परिव्राजकः —-

परिव्राजकधर्मो ऽयं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु । सुखदुःखं समं कृत्वा लोभमोहविवर्जितः ।।११.४४ ।। वर्जयेन्मधु मांसानि परदारांश्च वर्जयेत् । वर्जयेच्चिरवासं च परवासं च वर्जयेत् ।।११.४५ ।। वर्जयेत्सृष्टभोज्यानि भिक्षामेकां च वर्जयेत् । वर्जयेत्सग्रहं नित्यमभिमानं च वर्जयेत् ।।११.४६ ।। सुसूक्ष्मं मनसा ध्यात्वा शुचौ पादं विनिक्षिपेत् । न कुप्येत अनालाभे लाभे वापि न हर्षयेत् ।।११.४७ ।। अर्थतृष्णास्वनुद्विग्नो रोषे वापि सुदारुणे । स्तुतिनिन्दा समं कृत्वा प्रियं वाप्रियमेव वा ।।११.४८ ।। नियमास्तु परीधानं संयमावृतमेखलः । निरालम्बं मनः कृत्वा बुद्धिं कृत्वा निरञ्जनाम् ।।११.४९ ।। आत्मानं पृथिवीं कृत्वा खं च कृत्वा मनोन्मनम् । त्रिदण्डं त्रिगुणं कृत्वा पात्रं कृत्वाक्षरो ऽव्ययः ।।११.५० ।। न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्वेषं परित्यजेत् । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो निर्ममो निरहंकृतः ।।११.५१ ।। दिवसस्याष्टमे भागे भिक्षां सप्तगृहं चरेत् । न चासीत न तिष्ठेत न च देहीति वा वदेत् ।।११.५२ ।। यथालाभेन वर्तेत अष्टौ पिण्डान्दिने दिने । वस्त्रभोजनशय्यासु न प्रसज्येत विस्तरम् ।।११.५३ ।। नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् । इन्द्रियाणि वशंकृत्वा कामं हत्वा यतव्रतः ।।११.५४ ।। अतीतं च भविष्यं च न भिक्षुश्चिन्तयेत्सदा । ! क्रोधमानमददर्पान्परिव्राड्वर्जयेत्सदा ।।११.५५ ।। विरागं तु धनुः कृत्वा प्राणायामगुणैर्युतम् । धारणाशरतीक्ष्णेन मृगं हत्वा मनेन्द्रियम् ।।११.५६ ।। मैत्रीखड्गसुतीक्ष्णेन संसारारिं निकृन्तयेत् । करुणावर्तचक्रेण क्रोधमत्तगजं जयेत् ।।११.५७ ।। मुदितावर्मबद्धाङ्गस्तूणं पूर्णमुपेक्षया । अनक्षरं परं ब्रह्म चिन्तयेत्सततं द्विज ।।११.५८ ।। ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः । शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् ।।११.५९ ।। संसारार्णवतारणं शुभगतिः स ब्रह्म संध्याक्षरं ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितो ह्यनुपमं व्यक्तात्मवेद्यं शिवम् । रूपैर्वर्णगुणादिभिश्च विहितं दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमं यत्नोद्धृत्य समाश्रयेत्सुरगुरुं सर्वार्तिहर्ता हरम् ।।११.६० ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे चतुराश्रमधर्मविधानो नामाध्याय एकादशमः ।।

—- आतिथ्यधर्मः —-

देव्युवाच । अहिंसा परमो धर्मः सततं परिकीर्त्यते । आतिथ्यकानां धर्मं च कथयस्व यदुत्तमम् ।।१२.१ ।। महेश्वर उवाच । अहिंसातिथ्यकानां च शृणु धर्मं यदुत्तमम् । त्रैलोक्यमखिलं देवि रत्नपूर्णं सुलोचने ।।१२.२ ।। चतुर्वेदविदे दानं न तत्तुल्यमहिंसकः । शृणु धर्ममतिथ्यानां कीर्तयिष्यामि सुन्दरि ।।१२.३ ।।

—- विपुलोपाख्यानम् —-

आसीद्वृत्तं पुराख्यानं नगरे कुसुमाह्वये । कपिलस्य सुतो विद्वान्विपुलो नाम विश्रुतः ।।१२.४ ।। धर्मनित्यो जितक्रोधः सत्यवादी जितेन्द्रियः । ब्रह्मण्यश्च कृतज्ञश्च मद्भक्तः कृतनिश्चयः ।।१२.५ ।। धनाड्ह्यो ऽतिथिपूज्यश्च दाता दान्तो दयालुकः । न्यायार्जितधनो नित्यमन्यायपरिवर्जितः ।।१२.६ ।। भार्या च रूपिणी तस्य चन्द्रबिम्बशुभानना । पीनोत्तुङ्गस्तनी कान्ता सकलानन्दकारिणी । पतिव्रता पतिरता पतिशुश्रूषणे रता ।।१२.७ ।। अथ केनापि कालेन सूर्यरागमभूत्ततः । ग्रस्तभागत्रयस्त्वासीत्कृष्णमाधवमासिके ।।१२.८ ।। स्नातुकामावतीर्यन्ते सर्वे पौरनृपादयः । देवाश्च पितरश्चैव तर्प्यन्ते विधिवत्तथा ।।१२.९ ।। केचिज्जुह्वति तत्राग्निं केचिद्विप्रांश्च तर्पयेत् । केचिद्दानोपतिष्ठन्ति केचित्स्तुन्वन्ति देवताम् ।।१२.१० ।। ध्यानयोगरताः केचित्केचित्पञ्चतपे रताः । एवं प्रवर्तमानेषु राजनादिषु सर्वशः ।।१२.११ ।। विपुलो ऽपि च तत्रैव गङ्गागण्डकिसंगमे । भार्यया सह तत्रैव स्नात्वा क्षोमविभूषणः ।।१२.१२ ।। देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः । तत्रावसरसम्प्राप्तो ब्राह्मणो ऽतिथिरागतः ।।१२.१३ ।। भार्या तस्यातिरूपेण मोहिता ब्रह्मणस्तदा । ब्राह्मणो ऽपि तथैवेह रूपेणाप्रतिमो भवेत् ।।१२.१४ ।। अन्योन्यदृष्टिसंसक्तौ जातौ तौ तु परस्परम् । विपुलेनाञ्जलिं कृत्वा ब्राह्मण संशितव्रत ।।१२.१५ ।। आज्ञापय द्विजश्रेष्ठ अद्य मे ऽनुग्रहं कुरु । भार्याभृत्यपशुग्राम रत्नानि विविधानि च ।।१२.१६ ।। विपुलेनैवमुक्तस्तु गृहीतो ब्राह्मणो ऽब्रवीत् । यदि सत्यं प्रदातासि सुप्रसन्नं मनस्तव ।।१२.१७ ।। विपुल उवाच । सुप्रसन्नं मनो मे ऽद्य सुप्रसन्नं तपःफलम् । शीघ्रमाज्ञापय विप्र यच्चाभिलषितं तव । अदेयं नास्ति विप्रस्य स्वशिरःप्रभृति द्विज ।।१२.१८ ।। ब्राह्मण उवाच । यद्येवं वदसे भद्र भार्यां मे देहि रूपिणीम् । स्वस्ति भवतु भद्रं वः कल्याणं भव शाश्वतम् ।।१२.१९ ।। विपुल उवाच । प्रतीच्छ भार्यां सुश्रोणीं रूपयौवनशालिनीम् । अकुत्सितां विशालाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।।१२.२० ।। भार्योवाच । परित्याज्या कथं नाथ अपापां त्यजसे कथम् । अतीव हि प्रियां भार्यां निर्दोषां स कथं त्यजेः ।।१२.२१ ।। सखा भार्या मनुष्याणामिह लोके परत्र च । दानं वा सुमहद्दत्त्वा यज्ञो वा सुबहुः कृतः ।।१२.२२ ।। अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं तपोभिर्वा सुदुष्करैः । श्रुतो मे पितृभिः प्रोक्तो ब्राह्मणैश्च ममान्तिके ।।१२.२३ ।। अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं श्रुतं मे बहुशः पुरा । मन्दपालो द्विजश्रेष्ठो गतः स्वर्गं तपोबलात् ।।१२.२४ ।। दानानि च बहून्दत्त्वा यज्ञांश्च विविधांस्तथा । वेदांश्च जप यज्ञांश्च कृत्वा तद्विजसत्तमः ।।१२.२५ ।। प्राप्तद्वारो ऽपि यस्यापि देवदू तैर्निवारितः । अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं यदि यज्ञशतैरपि ।।१२.२६ ।। इत्युक्तस्तु च्युतः स्वर्गान्मन्दपालो महानृषिः । पुत्रानुत्पादयामास शारङ्गाश्चतुरो द्विजः ।।१२.२७ ।। तेन पुण्यप्रभावेण स्वर्गं प्राप्तो ह्यवारितः । कुलत्राणां कलत्रास्मि भरणाद्भार्य एव च ।।१२.२८ ।। दारसंग्रह पुत्रार्थे क्रियते शास्त्रदर्शनात् । यानि सन्ति गृहे द्रव्यं ग्रामघोषगृहाणि च ।।१२.२९ ।। दातुमर्हसि विप्राय न मां दातुमिहार्हसि । भार्याया वचनं श्रुत्वा विपुलः पुनरब्रवीत् ।।१२.३० ।। विपुल उवाच । साधु भामिनि जानामि साधु साधु पतिव्रते । जितो ऽस्म्यनेन वाक्येन अनेनास्मि हि तोषितः ।।१२.३१ ।। अद्य ग्रहणकाले च द्विज आगत्य याचते । ददामीति प्रतिज्ञाय अदत्त्वा नरकं व्रजे ।।१२.३२ ।। नरकं यदि गच्छामि कुलेन सह सुन्दरि । कल्पकोटिसहस्रे

ऽपि नरकस्थाद्यशस्विनि ।।१२.३३ ।। मुक्तिमेव न पश्यामि जन्मकोटिशतैरपि । अदानाच्चाशुभं देवि पश्यामि वरवर्णिनि ।।१२.३४ ।। दानेन तु शुभं पश्ये स्वर्गलोके यदक्षयम् । नोक्तं मयानृतं पूर्वं नित्यं सत्यव्रते स्थितः ।।१२.३५ ।। सत्यधर्ममतिक्रम्य नान्यधर्मं समाचरे । भार्या धर्मसखेत्येवं त्वयि पूर्वमुदाहृतम् ।।१२.३६ ।। यदि धर्मसखायासि सो ऽद्य काल इहागतः । द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः ।।१२.३७ ।। जिज्ञासार्थमहं भद्रे न विघ्नं कर्तुमर्हसि । माताव्यक्तः पिता ब्रह्मा बुद्धिर्भार्या दमः सखा ।।१२.३८ ।। पुत्रो धर्मः क्रियाचार्य इत्येते मम बान्धवाः । कालश्रेष्ठो ग्रहः सूर्यो गङ्गा श्रेष्ठा नदीषु च ।।१२.३९ ।। चन्द्रक्षये दिनं श्रेष्ठं नरश्रेष्ठो द्विजोत्तमः । शुश्रूषणार्थं विप्रस्य मया दत्तासि सुन्दरि । सर्वस्वं ब्राह्मणे दत्त्वा वनमेवाश्रयाम्यहम् ।।१२.४० ।। शङ्कर उवाच । तूष्णीम्भूता ततो भार्या अश्रुपूर्णाकुलेक्षणा । करे गृह्य विशालाक्षी ब्राह्मणाय निवेदिता ।।१२.४१ ।। यानि सन्ति गृहे द्रव्यं हिरण्यं पशवस्तथा । ददामि ते द्विजश्रेष्ठ ग्रामघोषगृहादिकम् ।।१२.४२ ।। मुक्ता वैडूर्यवासांसि दिव्याण्याभरणानि च । सर्वान्गृहाण विप्रेन्द्र श्रद्धया दत्तसत्कृताम् ।।१२.४३ ।। प्रीयतां भगवान्धर्मः प्रीयतां च महेश्वरः । प्रीयन्तां पितरः सर्वे यद्यस्ति सुकृतं फलम् ।।१२.४४ ।। रुद्र उवाच । विपुलस्य वचः श्रुत्वा ब्राह्मणेन तपस्विना । आशीः सुविपुलं दत्त्वा विपुलाय महात्मने ।।१२.४५ ।। वसेत्तत्र गृहे रम्ये भार्यामादाय तस्य च । विपुलस्तु नमस्कृत्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।।१२.४६ ।। ब्राह्मणमभिवाद्यैवं गतः शीघ्रं वनान्तरम् । वने मूलफलाहारो विचरेत महीतले ।।१२.४७ ।। एकाकी विजने शून्ये चिन्तया च परिप्लुतः । क्व गच्छामि क्व भोक्ष्यामि कुत्र वा किं करोम्यहम् ।।१२.४८ ।। न पथं विषयं वेद्मि ग्रामं वा नगराणि वा । खेटखर्वटदेशं वा जानामीह न कंचन ।।१२.४९ ।। अमुं सुशैलं पश्यामि विपुलोदरकन्दरम् । तमारुह्य निरीक्ष्यामि ग्रामं नगरपत्तनम् ।।१२.५० ।। एवमुक्त्वा तु विपुलः शनैः पर्वतमारुहत् । वृक्षच्छायां समालोक्य निषसाद श्रमान्वितः ।।१२.५१ ।। एतस्मिन्नेव काले तु वृक्षशाखावतार्य च । अपूर्वं च सुरूपं च सुगन्धत्वं च शोभनम् ।।१२.५२ ।। फलं गृह्य विचित्रं च हृदयानन्दनं शुभम् । विपुलस्याग्रतः कृत्वा पुनर्वृक्षं समारुहत् ।।१२.५३ ।। विपुलश्चित्रवद्दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः । अहो वा स्वप्नभूतो ऽस्मि अहो वा तपसः फलम् ।।१२.५४ ।। न पश्यामि न जिघ्रामि न च स्वादं च वेद्म्यहम् । वार्तापि न च मे श्रोत्रा प्रतिजानामि कंचन ।।१२.५५ ।। एवमुक्त्वा ह्यनेकानि फलं गृह्य मनोरमम् । सुनिरीक्ष्य पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं निरीक्ष्य च ।।१२.५६ ।। फलं चात्र निरूप्यन्तो देशं वाप्यवलोकयन् । पाथेयरहितश्चास्मि देवदत्तं फलं मम ।।१२.५७ ।। तत्फलं प्रतिगृह्यैव नगरं प्रविशाम्यहम् । प्रार्थयित्वा च यत्किंचिज्जीवनार्थं चराम्यहम् ।।१२.५८ ।। ततः शैलमतिक्रम्य नगरं प्रविवेश ह । पथि कश्चिज्जनः पृष्टः किंनाम नगरं त्विदम् ।।१२.५९ ।। स होवाच पथी केन किमपूर्वमिहागतः । दक्षिणापथदेशो ऽयं नरवीरपुरं त्वदः ।।१२.६० ।। राजा सिंहजटो नाम राज्ञी तस्य च केकयी । अतिवृद्धो जराग्रस्तः केकयी च तथैव च ।।१२.६१ ।। दाता सर्वकलाज्ञश्च युद्धे वीर्यबलान्वितः । ब्रह्मण्यो वत्सलो लोके सर्वशास्त्रविशारदः ।।१२.६२ ।। विपुल उवाच । अत्र श्रेष्ठिमुपास्यामि नाम वा तस्य किं वद् । कतमो देशस्तद्वासः कथयस्व न संशयः ।।१२.६३ ।। विपुलेनैवमुक्तस्तु पथिकोवाच तं पुनः । मम भीमबलो नाम श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ।।१२.६४ ।। श्रेष्ठिकः पुण्डको नाम ख्यातः श्रेष्ठिक उच्यते । कौतुकं तव यद्यस्ति तदागच्छ मया सह ।।१२.६५ ।। एवमस्त्विति तेनोक्तो विपुलेन महात्मना । तेनैव सह निर्यातः श्रेष्ठिकस्य गृहं प्रति ।।१२.६६ ।। श्रेष्ठिकः स्वगृहासीनो दृष्टः स विपुलेन तु । तस्यान्तिकमुपागम्य तत्फलं स निवेदितः ।।१२.६७ ।। अहो फलमिदं श्रेष्ठमहो फलमिहानितम् । अहो रूपमहो गन्धमहो फलं सुशोभनम् ।।१२.६८ ।। तत्फलं न महीजातं

न मेरौ न च कन्दरे । देवलोकिक सुव्यक्तं न मर्त्य उपजायते ।।१२.६९ ।। अहो ऽस्मि सफलं भोक्ता राजार्हश्च न संशयः । ड्हौकयित्वा फलं दिव्यं राजानं तोषयाम्यहम् ।।१२.७० ।। ततस्त्वरित गत्वैव फलं गृह्य मनोहरम् । आदरेणोपसृत्यैव राजानं स फलं ददौ ।।१२.७१ ।। राजा च स फलं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः । कुतः श्रेष्ठि त्वया नीतं फलं सर्वमनोहरम् ।।१२.७२ ।। स्वादुमूलफलकन्दं दृष्ट्वा पूर्वं न तादृशम् । रूपगन्धगुणोपेतं हृदयानन्दकारकम् ।।१२.७३ ।। सद्य एवोपभुञ्जामि त्वया दत्तमिदं फलम् । कीदृशं स्वाद विज्ञातुमिच्छामि कुरु माचिरम् ।।१२.७४ ।। ततः स भक्षयामास फलं चामृतसंनिभम् । अमृतोपमसुस्वादं सर्वं च बुभुजे नृपः ।।१२.७५ ।। सद्य षोडशवर्षस्य यौवनं समपद्यत । न वलीपलितं सद्यो न जरा न च दुर्बलः ।।१२.७६ ।। केशदन्तनखस्निग्धो दृड्हदन्तो दृड्हेन्द्रियः । तेजश्चक्षुर्बलप्राणान्सद्य सर्वानवाप्तवान् ।।१२.७७ ।। मन्त्री पुरोहितामात्य सर्वे भृत्यजनास्तथा । पौरस्त्री बालवृद्धाश्च सर्वे ते विस्मयं गताः ।।१२.७८ ।। राजा सिंहजटो नाम तुष्टिमेव परां गतः । प्रहर्षमतुलं चैव प्राप्तवान्स नरेश्वरः ।।१२.७९ ।। उवाच राजा तं श्रेष्ठिं स्वार्थतत्परनिर्दयः । कुरु भीमबलस्त्वेवं फलमानय अद्य वै ।।१२.८० ।। पुनर्मे यौवनप्राप्तिस्त्वत्प्रसादान्नरोत्तम । केकयीं दुर्बलां वृद्धां पुनः प्रापय यौवनम् ।।१२.८१ ।। स राज्ञा एवमुक्तस्तु श्रेष्ठी भीमबलस्तथा । प्रत्युवाच ह राजानं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।।१२.८२ ।। न फलेदं वने राजन्न वाणिज्यकृषेण वा । केनापि कुलपुत्रेण तव दर्शनकांक्षया ।।१२.८३ ।। दत्तो ऽस्मि तव राजेन्द्र मया दत्तो ऽसि भूपते । न ते शक्नोम्यहं राजन्वक्तुं वैदेशिनं नरम् ।।१२.८४ ।। श्रुत्वा भीमबलं वाक्यं प्रत्युवाच ततः पुनः । अमात्यकुलपुत्रस्त्वं ब्रूहि मद्वचनं पुनः ।।१२.८५ ।। यदि नास्ति किमेतत्तं मया वा प्रार्थितो भवान् । यत्र ह्येको बहवो ऽत्र जायन्ते नात्र संशयः ।।१२.८६ ।। आगमोपायमार्गं च तेनैव स तु गम्यताम् । अवश्यं तेन गन्तव्यं तेन मार्गेण मार्गय ।।१२.८७ ।। अदत्त्वा फलमन्यच्च शिरश्छेद्यामि दुर्मतेः । छेद्य चण्डविचण्डाभ्यां रक्षभीमबलाधमः ।।१२.८८ ।। ततो भीमबलः क्रुद्धः खड्गं गृह्य शशिप्रभम् । अलङ्घ्य वचनं राज्ञः कुलपुत्र व्रज त्वरम् ।।१२.८९ ।। मा रुष कुलपुत्र त्वं मया वध्यो भविष्यसि । यद्यस्ति फलमन्यद्वा देहि राजानमद्य वै ।।१२.९० ।। यत्र प्राप्तं फलं दिव्यं तत्र वा देशय तव । तत्फलेन विना भद्र दुर्लभं तव जीवितम् ।।१२.९१ ।। विपुल उवाच । जीविताशामहं प्राप्तो वैदेशि भवनं तव । कृतकर्ता कथं वध्यः प्राप्नुयामहमद्य वै ।।१२.९२ ।। फलं वा न पुनस्त्वन्यद्दातुं शक्यं न केनचित् । सह्य पर्वतशैलाग्रे आशीनः श्रान्तमानसः ।।१२.९३ ।। वानरस्तत्फलं गृह्य मम दत्त्वा पुनर्गतः । मया दत्तमिदं तुभ्यं त्वयापि च नराधिपे ।।१२.९४ ।। तत्र गच्छाव भो श्रेष्ठि दृश्यते यदि वानरः । त्वया मया च गत्वैव यो वासः प्लवगाधिपः ।।१२.९५ ।। श्रेष्ठिना च तथेत्याह गच्छामः सहिता वयम् । यत्र प्राप्तं फलं तुभ्यं मोक्षयामो न संशयः ।।१२.९६ ।। रुद्र उवाच । तमारुह्य गिरिं सह्यं मार्गमाणः समन्ततः । विपुलेन ततो दृष्टो वानरः प्लवगाधिपः ।।१२.९७ ।। अयं स वानरश्रेष्ठो वृक्षच्छायासमाश्रितः । मम पुण्यबलेनैव दृश्यते ऽद्यापि वानरः ।।१२.९८ ।। वानर कुरु मित्रार्थं सद्योमृत्युर्भवेन्मम । पूर्वदत्तं फलमन्यद्देहि वानर जीवय ।।१२.९९ ।। वानर उवाच । गन्धर्वेण मम दत्तं फलं दत्तं तु ते मया । पुनरन्यत्कथं दास्ये तत्र गच्छ यदीच्छसि ।।१२.१०० ।। विपुल उवाच । अदत्त्वा तत्फलं तुभ्यं जीवितुं संशयो भवेत् । अथवा तत्र गच्छामो यत्र चित्ररथः स्वयम् ।।१२.१०१ ।। वानरः पुनरेवाह एवं कुर्वामहे वयम् । ततश्चित्ररथावासमुपगम्येदमब्रवीत् ।।१२.१०२ ।। गन्धर्वराज कार्यार्थी त्वं ह्यहं पुनरागतः । पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि मां यदि शक्यते ।। १२.१०३ ।। गन्धर्वराजोवाच । सूर्यलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् । मया दत्तं फलं तुभ्यमत्यन्तसुहृदो ऽसि मे ।।१२.१०४ ।। कुतो

ऽन्यत्फलमादास्ये मम नास्ति ध्रुवङ्गम । सूर्यलोकं गमिष्यामस्तत्र याचस्व भास्करम् ।।१२.१०५ ।। गन्धर्वेनैवमुक्तस्तु तथेत्याह ध्रुवङ्गमः । सूर्यलोकं ततः प्राप्ता गन्धर्वादय सर्वशः ।।१२.१०६ ।। गन्धर्व उवाच । कार्यार्थेन पुनः प्राप्तस्त्वत्सकाशं खगेश्वर । पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि जीवमनाशय ।।१२.१०७ ।। सूर्य उवाच । सोमलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् । सफलं दत्तमेवासि सुहृदत्वान्मया तव ।।१२.१०८ ।। अन्यद्दातुं न शक्नोमि गच्छ सोमपुराद्य वै । तं प्रार्थयाविकल्पेन अत्रिपुत्रं ग्रहेश्वरम् ।।१२.१०९ ।। रुद्र उवाच । गतः सूर्याग्रतः कृत्वा सोमलोकं तथैव हि । उवाच सूर्यः सोमाय कारणापेक्षया शशिम् ।।१२.११० ।। सोम उवाच । किमर्थमागतो भूयः कर्तव्यं तत्र भास्कर । फलं दातुं पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्करोम्यहम् ।।१२.१११ ।। सूर्य उवाच । यदि शक्यं फलं देहि अन्यन्न प्रार्थयाम्यहम् । न दत्तासि फलमन्यन्मया वद्यो भविष्यसि ।।१२.११२ ।। सोम उवाच । आगमं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव । इन्द्रेणास्मि फलं दत्तं सफलं दत्त मे भवान् ।।१२.११३ ।। गत्वैवेन्द्रसदस्त्वन्यत्प्रार्थयामः सहैव तु । एवं कुर्म इति प्राह गत्वेन्द्रसदनं प्रति ।।१२.११४ ।। सोमेनेन्द्रमुवाचेदं फलकामा इहागताः । पूर्वदत्तफलमन्यद्देहि शक्र ममाद्य वै ।।१२.११५ ।। इन्द्र उवाच । यदर्थमिह सम्प्राप्तः स च नास्ति निशाकर । विष्णुहस्तान्मया प्राप्तमेकमेव फलं शुभम् ।।१२.११६ ।। सर्व एव हि गच्छामो विष्णुलोकं ग्रहेश्वर । सर्व एवोपजग्मुस्ते फलार्थं मधुसूदनम् ।।१२.११७ ।। एवमुक्त्वा गताः सर्वे देवराजपुरस्कृताः । मुहूर्तेनैव सम्प्राप्ता विष्णुलोकं यशस्विनि ।।१२.११८ ।। उपसृत्य तत इन्द्रः प्रणिपत्य जनार्दनम् । सर्वेषामुपरोधेन प्रार्थयामि यशोधर ।।१२.११९ ।। विष्णुरुवाच । पूर्वदत्तफलस्यार्थे तच्च सर्वमिहागताः । न शक्नोमि फलं दातुं किं वा त्वन्यत्करोम्यहम् ।।१२.१२० ।। इन्द्र उवाच । ब्रह्माण्डमपि भेत्तुं त्वं शक्नोषि गरुडध्वज । अशक्यं तव नास्तीति जानामि पुरुषोत्तम ।।१२.१२१ ।। एवमुक्त्वा पुनर्विष्णुः प्रत्युवाच पुरन्दरम् । फलमेकं परित्यज्य सर्वं शक्नोमि कौशिक ।।१२.१२२ ।। उपायो ऽत्र प्रवक्ष्यामि आगमं शृणु गोपते । ब्रह्मणा च मम दत्तं तत्फलैकं पुरन्दर ।।१२.१२३ ।। मया दत्तफलं त्वेकं किमन्यद्दातुमिच्छसि । प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं परमेष्ठिप्रजापतिम् ।। १२.१२४ ।। तवोपराधाद्देवेन्द्र प्रार्थयामि पितामहम् । एवमुक्त्वा गताः सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ।।१२.१२५ ।। इन्द्रः सोमश्च सूर्यश्च गन्धर्वो वानरस्तथा । विपुलः श्रेष्ठिकश्चैव राजदू तद्वयं तथा ।।१२.१२६ ।। ब्रह्मलोकं मुहूर्तेन प्राप्तवान्सुरसुन्दरि । दृष्ट्वा ब्रह्मसदो रम्यं सर्वकामपरिच्छदम् ।।१२.१२७ ।। अनेकानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च । मन्दारतरुशोभानि वैदू र्यमणिकुट्टिमम् ।।१२.१२८ ।। प्रवालमणिस्तम्भानि वज्रकाञ्चनवेदिकाम् । प्रवालस्फाटिको जाल इन्द्रनीलगवाक्षकः ।।१२.१२९ ।। दृश्यते विपुलस्तत्र नानावृक्ष मनोरमाः । पुष्पानामितवृक्षाग्राः फलानामितका भवेत् ।।१२.१३० ।। सर्वे रत्नमया वृक्षाः सर्वे रत्नमयं जलम् । वृक्षगुल्मलतावल्ली कन्दमूलफलानि च ।।१२.१३१ ।। सर्वे रत्नमया दृष्टा विपुलो विपुलेक्षणः । अनेकभौमं प्रासादं मुक्तादामविभूषितम् ।।१२.१३२ ।। अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम् । विमानकोटिकोटीशं सर्वकामसमन्वितम् ।।१२.१३३ ।। ब्रह्मलोकसभा रम्या सूर्यकोटिसमप्रभा । तत्र ब्रह्मा सुखासीनो नानारत्नोपशोभिते ।।१२.१३४ ।। चतुर्मूर्तिश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः । चतुर्वेदधरो देवश्चतुराश्रमनायकः ।।१२.१३५ ।। चतुर्वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते । गायत्री वेदमाता च सावित्री च सुरूपिणी ।।१२.१३६ ।। व्याहृतिः प्रणवश्चैव मूर्तिमान्समुपासते । वौषट्कारो वषट्कारो नमस्कारः स मूर्तिमान् ।।१२.१३७ ।। श्रुतिः स्मृतिश्च नीतिश्च धर्मशास्त्रं समूर्तिमान् । इतिहासः पुराणं च सांख्ययोगः पतञ्जलम् ।।१२.१३८ ।। आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्व ।म ।ेव च । अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च मूर्तिमान्समुपासिते ।।१२.१३९ ।। ततो ब्रह्मा समुत्थाय

अभिगम्य जनार्दिनम् । गां च अर्घं च दत्त्वैवमास्यतामिति चाब्रवीत् ।।१२.१४० ।। मणिरत्नमये दिव्ये आसने गरुडध्वजः । देवराजो रविः सोमो गन्धर्वः प्लवगेश्वरः ।।१२.१४१ ।। विपुलश्च महासत्त्व आस्यतां रत्न ।आसने । साधु भो विपुलश्रेष्ठ साधु भो विपुलं तपः ।।१२.१४२ ।। साधु भो विपुलप्राज्ञ साधु भो विपुलश्रिय । तोषिताः स्म वयं सर्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।।१२.१४३ ।। आदित्या वसवो रुद्रा साध्याश्विनौ मरुत्तथा । भुङ्क्ष्व भोगान्यथोत्साहं मम लोके यथासुखम् ।।१२.१४४ ।। इयं विमानकोटीणां तवार्थायोपकल्पिता । सहस्राणां सहस्राणि अप्सरा कामरूपिणी ।।१२.१४५ ।। तवार्थीयोपसर्पन्ति सर्वालंकारभूषिताः । यावत्कल्पसहस्राणि परार्धानि तपोधन । यत्र यत्र प्रयासित्वं तत्र तत्रोपभुज्यताम् ।।१२.१४६ ।। महेश्वर उवाच । इति श्रुत्वा वचस्तस्य विपुलो विपुलेक्षणः । वेपमानो भयत्रस्त अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः ।।१२.१४७ ।। प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रणिपत्य पुनः पुनः । उवाच मधुरं वाक्यं ब्रह्मलोके पितामहम् ।।१२.१४८ ।। विपुल उवाच । भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह । स्वप्नभूतमिवाश्चर्यं पश्यामि त्रिदशेश्वर ।।१२.१४९ ।। स्मृतिभ्रंशश्च मे जातो बुद्धिर्जातान्धचेतना । मूढ्हो ऽहं त्वां कथं स्तौमि ज्ञानातीतं परात्परम् ।।१२.१५० ।। तुभ्यं त्रैलोक्यबन्धो भव मम शरणं त्राहि संसारघोरम भीतो ऽहं गर्भवासाज्जरमरणभयात्त्राहि मां मोहबन्धात् । ! नित्यं रागाधिवासमनियतवपुषं त्राहि मां कालपाशात तिर्यं चान्योन्यभक्षं बहुयुगशतशस्त्राहि मोहान्धकारात् ।।१२.१५१ ।। श्रुत्वैवोवाच ब्रह्मा विपुलमति पुनर्मानयित्वा यथावत ! आहूत सम्भवन्ते भविष्यसि तव मे जन्मलोभो न भूयः । गर्भावासन्नचत्वन्न च पुनमरणं क्लेशमायासपूर्णम छित्त्वा मोहान्धशत्रुं व्रजसि च परमं ब्रह्मभूयत्वमेसि ।।१२.१५२ ।। महेश्वर उवाच । ब्रह्मणा एवमुक्तस्तु विष्णुना प्रभविष्णुना । एवं भवतु भद्रं वो यथोवाच पितामहः ।।१२.१५३ ।। इन्द्रेण रविणा चैव सोमेन च पुनः पुनः । साध्यादित्यैर्मरुद्रुद्रैर्विश्वेभिर्वसवैस्तथा ।।१२.१५४ ।। अहो तपः फलं दिव्यं विपुलस्य महात्मनः । स्वशरीरं दिवं प्राप्तं श्रद्धया तिथिपूजया ।।१२.१५५ ।। एवमादीन्यनेकानि विपुले परिकीर्तितम् । ब्रह्माणं पुनरेवाह विष्णुर्विश्वजगत्प्रभुः ।।१२.१५६ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे विपुलोपाख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः ।।

देव्युवाच । अहिंसातिथ्यकानां च श्रुतो धर्मः सुविस्तरः । किं न कुर्वन्ति मनुजाः सुखोपायं महत्फलम् ।।१३.१ ।। स्वशरीरस्थितो यज्ञः स्वशरीरे स्थितं तपः । स्वशरीरे स्थितं तीर्थं श्रुतो विस्तरतो मया ।।१३.२ ।। किमर्थं भगवन्ब्रूहि सुखोपायं महत्फलम् । किं निवृत्तास्तु देवेश ऋषिदैवतमानुषाः ।।१३.३ ।। महादेव उवाच । अद्य पृष्टेन कथितं गोपितं ऋषि सुन्दरि । मानुषाणां हितार्थाय तव च वरवर्णिनि ।।१३.४ ।। अद्यप्रभृति देवेशि ख्यातिर्लोके भविष्यति । धन्या एवं चरिष्यन्ति अधन्या न रमन्ति तम् ।।१३.५ ।। त्रिगुणेन तु बन्धेन बद्धा पाशदृड्हेन तु । तेनार्थेन रमन्त्यत्र जानन्तो ऽपि विमोहिताः ।।१३.६ ।। देव्युवाच । किं वा त्रिगुणबन्धेति ब्रूहि संशयछेदक । अद्यापि मम देवेश मोहोत्पन्नस्त्रिबन्धनैः ।।१३.७ ।। भगवानुवाच । प्राकृतं वैकृतं चैव दक्षिणाबन्धमेव च । एतेनैव तु बन्धेन बद्धाः वर्णाश्रमाः सदा ।।१३.८ ।। ज्ञानहीना निवर्तन्ते परमं प्राप्य तत्परम् । इष्टस्त्रीणा निवर्तन्ते धनधान्यसमुच्चये । स्नेहादाकृष्य मनसां बन्धः प्राकृत उच्यते ।।१३.९ ।। योगयुक्तेन मनसा यद्यदैश्वर्यमाप्यते । तच्च वैकृतबन्धस्तु यदि तत्रानुरज्यते ।।१३.१० ।। आरामोद्यानवापीषु दानक्रतुफलेषु च । आशक्तमनसा वाचा दक्षिणाबन्धः कथ्यते ।।१३.११ ।। अनेनैव तु पाशेन बद्धावानरवद्यथा । मोक्षितं न च शक्नोति इतश्चेतश्च धावति ।।१३.१२ ।। देवासुरमनुष्येषु तिर्येषु नरकेषु च । भ्रमन्ते चक्रयन्त्रेव ? यावत्तत्त्वं न विन्दति ।।१३.१३ ।। गर्भवासपरिक्लेशौ जन्ममृत्यु

पुनः पुनः । व्याधिः शोकभयायास चिन्तया जरया हतः ।।१३.१४ ।। देव्युवाच । गर्भोत्पत्तिः कथं देव योगी लभति कीदृशीम् । कीदृशं लभते गर्भः श्रोतुं नः प्रत्युदीर्यताम् ।।१३.१५ ।। भगवानुवाच । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि गर्भोत्पत्तिर्यथाक्रमम् । यथा संशयविच्छेदं भविष्यसि वरानने ।।१३.१६ ।। अक्षरात्प्रभवो ब्रह्मा कर्मबद्धसमुद्भवम् । कर्मतो यज्ञप्रभवो यज्ञतो धूमसम्भवः ।।१३.१७ ।। पर्जन्यादन्नमुत्पत्तिरन्नाद्भूतानि जज्ञिरे । अन्नाद्रससमुत्पत्ति रसाच्छोणितसम्भवः ।।१३.१८ ।। शोणितात् । मांस ।म् ।उत्पत्ति मांसाद्मेदसमुद्भवः । मेदसो ऽस्थीनि जायन्ते अस्थिभ्यो मज्जसम्भवः ।।१३.१९ ।। मज्जायास्तु भवेच्छुक्रं नरः शुक्रसमुद्भवः । शुक्रशोणितसंयोगाद्गर्भोत्पत्तिस्ततः स्मृतः ।।१३.२० ।। अग्निसोमात्मकं देवि शरीरद्वयधातुतः । सोमधातुस्मृतं शुक्रमग्निधातुरजस्मृतम् । अग्निसोमाश्रयं देवि शरीरमिति संज्ञितम् ।।१३.२१ ।। मासी मासी ऋतुः स्त्रीणां भवतीह न संशयः । ऋतुकाले प्रसर्प्येत न सुखार्थं वरानने ।।१३.२२ ।। पुत्रकामप्रयुञ्जीत धर्मार्थश्च यशस्विनि । पुमान्स्त्रीपुं प्रयुञ्जीत अरणी बहुताशनः ।।१३.२३ ।। पुमान्शुक्राधिको ज्ञेयः कन्या रक्ताधिका भवेत् । समशुक्रे च रक्ते च स च जायेन्नपुंसकः ।।१३.२४ ।।

—- द्वियमा त्रियमा च गुर्विणी —-

देव्युवाच । द्वियमा त्रियमा चैव कथं जायेत गुर्विणी । कथं स्त्रीद्वियमा जायेत्कथं वा पुरुषद्वयम् ।।१३.२५ ।। भगवानुवाच । रक्ताधिका स्मृता कन्या जायते वरवर्णिनि । वायुना च द्विधा भिन्ना कन्यकद्वियमा स्मृता ।।१३.२६ ।। शुक्राधिकास्तु पुरुष द्विधा भिन्नानिलेन तु । द्वियमा पुरुषो ज्ञेया त्रियमास्तु त्रिधा कृते ।।१३.२७ ।। ऋतुस्नाता यदा नारी यदि गर्भादि गृह्यति । प्रथमे च द्वितीये च तृतीये च स जीवति ।।१३.२८ ।। समेषु जनयेत्पुत्रः कन्यका विषमे दिने । षष्ठ्याष्टमौ च दशमी द्वादशी च पुमान्भवेत् ।।१३.२९ ।। पञ्चमी सप्तमी चैव नवमेकादशी स्त्रियः । समरक्ते च शुक्रे च श्यामः संजायते पुमान् ।।१३.३० ।। रुधिरं त्वेकरात्रेण कललं प्रतिपद्यते । कललं पञ्चरात्रेण अर्बुदत्वं प्रजायते ।।१३.३१ ।। अर्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी समुद्भवः । द्वितीयं सप्तरात्रेण तत्सर्वं मांसशोणितम् ।।१३.३२ ।। तृतीयं सप्तरात्रेण हृदयं जायते ततः । ततः सर्वाणि गात्राणि शिरश्चैवोपजायते ।।१३.३३ ।। हृदये जायमाने तु मूर्च्छान्तन्द्रिररोचकः । स्त्रियाः धर्दिः प्रशेकश्च दौर्बल्यं चोपजायते ।।१३.३४ ।। तस्या हि हृदयं नारी यदि भक्ष्यति किंचन । भक्ष्यं लोह्यं तथा पेयमुपभोगास्तथाययत् ।।१३.३५ ।। शयनासनयानानि वस्त्राण्याभरणानि च । यद्यदाकांक्षते किंचित्तत्तदास्यै प्रदापयेत् ।।१३.३६ ।। नाया संकारयेच्चास्या न चैवमवमानयेत् । मुखमापाण्डुरं स्निग्धं कपोलस्तनकेशयोः ।।१३.३७ ।। शरीरश्च श्रिया जष्टुं पीनोरुश्रोणि वक्षसम् । लिङ्गैरेभिर्विजानीयां गर्भे जीवं प्रतिष्ठितम् ।।१३.३८ ।। चतुर्थे सप्तरात्रेण शिरश्चैवोपजायते । पञ्चमसप्तरात्रेण ग्रीवा तत्रोपजायते ।।१३.३९ ।। षष्ठमसप्तरात्रेण स्कन्धगात्रं प्रजायते । सप्तमसप्तरात्रेण पृष्ठवंश प्रजायते ।।१३.४० ।। अष्टमसप्तरात्रेण पाणी जायते चोभयौ । सप्तरात्रं नव प्राप्य जायते हृदि पञ्जरम् ।।१३.४१ ।। दशमे सप्तरात्रे च पादौ जायते चोभौ । उदरश्चोपजायेत सप्तैकादशरात्रिके ।।१३.४२ ।। द्वादशसप्तरात्रेण कुक्षिपार्श्वः प्रजायते । सप्तत्रैदशरात्रेण कुटिसुत्रोपजायते ।।१३.४३ ।। नवत्यष्टमरातेण जायते सूत्रविंशति । सप्तपञ्चदशाहेन सर्वमेदः प्रजायते ।।१३.४४ ।। षोडशसप्तरात्रेण अथिसर्वाणि जायते । सप्तसप्तदशाहेन जायते स्नायुबन्धनम् ।।१३.४५ ।। सप्तमाष्टादशाहेन जायते मुखमण्डलम् । सप्तोनविंशरात्रेण घ्राणवंशः प्रजायते ।।१३.४६ ।। सप्तविंशतिरात्रेण नैत्रनालिं प्रजायते । सप्तैकविंशरात्रेण कर्णयुग्मं प्रजायते ।।१३.४७ ।। द्वाविंशसप्तरात्रेण

जायते द्वौ भ्रुवौ ततः । सप्तत्रिंशरात्रेण गण्डयुग्मं प्रजायते ।।१३.४८ ।। चतुर्विंशतिसप्ताहे ओष्ठयुग्मं प्रजायते । पञ्चविंशतिसप्ताहे जिह्वा जायते सुन्दरि ।।१३.४९ ।। षड्विंशसप्तरात्रेण दन्तपङ्क्ति प्रजायते । उनविंशतिसप्ताहे जायते च त्वगेव च ।।१३.५० ।। त्रिंशतसप्तरात्रेण जायते नाभिमण्डलम् । सप्तैकत्रिंशरात्रेण सर्वरन्ध्रं प्रजायते ।।१३.५१ ।। द्वात्रिंशसप्तरात्रेण नखविंशति जायते । त्रित्रिंशसप्तरात्रेण सर्वे सन्धिः प्रजायते ।।१३.५२ ।। पञ्चत्रिंशति सप्ताहे सर्वमर्म प्रजायते । षड्त्रिंशसप्तरात्रेण वेदना चोपजायते ।।१३.५३ ।। सप्तत्रिंशतिसप्ताहे ईर्ष्याद्वेषः प्रजायते । अष्टत्रिंशतिसप्ताहे पञ्चात्मकसमन्वितम् ।।१३.५४ ।। सर्वाङ्गमङ्गसम्पूर्णः परिपक्व(ः) स तिष्ठति । मातुस्वाशितपीतश्च नाभिसूत्रागनेन तु ।।१३.५५ ।। अजातस्योपधार्यन्ते गर्भस्थस्यैव जन्तवः । ततः प्रविशते देहे निद्रास्वप्न यथा तथा ।।१३.५६ ।। नोपलभ्यति सूक्ष्मत्वादरण्यग्निर्यथा तथा । गर्भोदकेन सिक्ताङ्गजराया परिवेष्टितः ।।१३.५७ ।। जाति स्मरति तत्रस्थो जन्तुश्चेतःसमन्वितः । मृतश्चाहं पुनर्जातो भूयश्चैव पुनर्मृतः ।।१३.५८ ।। स्थावराणां सहस्रेषु जातो ऽस्मि विविधेषु च । चतुर्वर्णविवर्णेषु मानुषेषु सहस्रशः ।।१३.५९ ।। साम्प्रतं च पुनर्गर्भः क्लेशः प्राप्तः सुदुःसहः । इदानीं जातमात्रो ऽहं संस्कारैश्चापि संस्कृतः ।।१३.६० ।। योगमेवाभिसेवामि सा[ं]ख्यं वा पञ्चविंशकम् । यत्र जन्मजरा नास्ति यत्र मृत्युश्च नास्ति वै ।।१३.६१ ।। यत्र ब्रह्म परं वेद्यं चरिष्यामि यतव्रतः । एवमादीन्यनेकानि चिन्तयित्वा पुनः पुनः ।।१३.६२ ।। यावत्तिष्ठति गर्भस्थो जाति स्मरति पूर्विकाम् । ततो जायति कष्टेन महाक्लेशेन मानवः ।।१३.६३ ।। योनियन्त्रसुतीव्रेण पीड्यमानसुदुःखितः । जातमात्रोस्मृतिभ्रंशो भवतीह अचेतनेः ।।१३.६४ ।। मायामुद्गरतीव्रेण हतः किं शुभमाचरेत् । एष गर्भसमुत्पत्तिः कथितो ऽस्मि वरानने । दुःखसंसारप्रशमं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।।१३.६५ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे गर्भोत्पत्तिर्नाम त्रयदशो ! ऽध्यायः ।।

देव्युवाच । अतिदीर्घातिह्रस्वश्च पुमान्केनोपजायते । अतिगौरो ऽतिकृष्णश्च नरो भवति किं प्रभो ।।१४.१ ।। भगवानुवाच । गृहीतगर्भा या नारी नित्यमुत्तानशालिनी । प्रसारितविमुक्तात्मा सो ऽतिदीर्घः प्रजायते ।।१४.२ ।। गृहीतगर्भा या नारी शेते संकुचिता सदा । रसो ऽन्नादीनि कटुकं सेवनाः ह्रस्व जायते ।।१४.३ ।। गृहीतगर्भा या नारी नित्यं क्षीरोपसेविता । वरकोद्रवशाली च भुक्ता चापि यवोदनम् ।।१४.४ ।। शुक्लवस्त्रस्त्रजा युक्ता सातिगौरं प्रजायते । गृहीतगर्भा या नारी बालधान्यानि सेवते ।।१४.५ ।। कृष्णकोद्रवतैलादि माषकृष्णयवोदनम् । कृष्णवस्त्रस्त्रजादीनि तस्याः कृष्णः प्रजायते ।।१४.६ ।। देव्युवाच । जात्यन्धो जायते कस्मान्षण्ड्होभीरुर्हतेन्द्रियः । कुजो वा वामनो वापि पङ्गवः स्थूलशिरः कथम् ।।१४.७ ।। भगवानुवाच । गृहीतगर्भा या नारी तीक्ष्णोष्णान्युपसेवते । लशुनानिपलाण्डूनि करञ्जमूलकानि च ।।१४.८ ।। पिप्पलीश्रृङ्गवेरं च सर्षपान्मरिचानि च । आसवश्च परिक्लिष्टा ये चान्ये कटुतिक्तकाः ।।१४.९ ।। तीक्ष्णं तु सेवमाना या जात्यन्धो जायते सुतः । मिथ्यापचाराः स्त्रीपुंसो व्यापन्ने शुक्रशोणिते । यदा गर्भाशये रक्तं स्त्रियाः पूर्वं निषिच्यते ।।१४.१० ।। पश्चाच्छुक्रं रक्तकाले तदाषण्डः प्रजायते । त्रस्तोद्विग्नो यदा भीतस्त्रीपुंसांसूपजायते ।।१४.११ ।। तत्र यो जायते गर्भभिरुः क्रन्दनको भवेत् । निसर्गकाले शुक्रस्य विघ्न उत्पद्यते यदा ।।१४.१२ ।। इन्द्रियावर्तविघ्ने तु तदा जायेदतिन्द्रियः । गृहीतगर्भा या नारी वातलान्युपसेवते ।।१४.१३ ।। कटुकानि कषायानि तिक्तानि च विशेषतः । वातः प्रकुपितस्तस्या गर्भमातुह्य तिष्ठति ।।१४.१४ ।। कुब्जस्तु जायते तस्माद्गर्भाद्वातनिपीडनात् । नित्यसासवशीलाया तथा

चोत्कटुकाशना ।।१४.१५ ।। तस्या संहन्यते गर्भो वामनस्तेन जायते । अतिव्यायामशीला तु य नारी विषमासनी ।।१४.१६ ।। गर्भः संक्षुभ्यते तस्याः पषण्डस्तेनोपजायते । गृहीतगर्भा या नारी रूक्षधान्यानि सेवते ।।१४.१७ ।। वातश्लेष्मशिरस्थो वै तस्या गर्भस्य कुप्यते । ततः स्थूलशिरास्तेन पुमान्जायत्यसंशयः ।।१४.१८ ।। देव्युवाच । करालाङ्गा हनुः पङ्गूर्मूको गद्गदभाषकः । विकृताक्षस्त्वनक्षो वा भवद्रस्वगुदः कथम् ।।१४.१९ ।। भगवानुवाच । करालस्तेन दोषेण जायते मानवस्तथा । अथ करालं कुरुते नारी लम्बोतिचूचुका । तस्मादनेन दोषेण करालो जायते पुमान् ।।१४.२० ।। गृहीतगर्भा या नारी रक्तपित्तामयार्दिता । गोहनुं जनयेत्येषा रक्तपित्तप्रकोपितः ।।१४.२१ ।। गृहीतगर्भा या नारी वातशूलैरुपद्रुता । शुक्रो दावर्तनी चापि पङ्गू जनयते सुतम् ।।१४.२२ ।। क्षुधार्ता वेदनार्ता च सततश्चोपवासिनी । मूकं जनयते बालं दौहृदश्च विमानिता ।।१४.२३ ।। गृहीतगर्भा या नारी विसृजेत् । मास मासिकम् । अनक्षो जायते तस्या गर्भशोणितसंक्षयात् ।।१४.२४ ।। अथ ग्रस्ता यदा नारी वातो दावर्तपीडिता । गृहीतगर्भा रुक्षाणि वातलान्युपसेवते ।।१४.२५ ।। वातस्थानन्ततस्तस्या गर्भस्यापीडितं भवेत् । अगुदो जायते तस्माज्जातश्चापि न जीवति ।।१४.२६ ।। देव्युवाच । हीनाङ्गो जायते कस्मादधिकाङ्गो ऽपि वा कथम् । श्वेतपिङ्गेक्षणः कस्मात्कथं लोहितलोचनः ।।१४.२७ ।। भगवानुवाच । गर्भस्य जायमानस्य । । । जायते निलः । वाताभ्यां श्लेष्मणात् । । । तदङ्गं परिहीयते ।।१४.२८ ।। हीनाङ्गो जायते तस्मात्पुमान्वातप्रकोपतः । गृहीतगर्भा या नारी मधुराण्युपसेवते ।।१४.२९ ।। शृङ्गाटककलोत्यानि शालू कानि विशानि च । मोचं तालफलं चैव नारिकेलफलं तथा ।।१४.३० ।। अतिक्ष्णं सेवमाना तु अधिकाङ्गंप्रसूयते । पिङ्गाक्षः श्लेष्मपित्ताभ्यां श्वेताक्षः श्लेष्मणा भवेत् ।।१४.३१ ।। देव्युवाच । कथं वा जायते पुत्रः कन्यका केन जायते । अपुमान्केन जायेत द्वियमा त्रियमा तथा ।।१४.३२ ।। भगवानुवाच । शुक्राधिकः पुमान्ज्ञेयः कन्या रक्ताधिका भवेत् । रक्तशुक्रसमत्वेन जायते स नपुंसकः ।।१४.३३ ।। पिण्डीभूतो यदा गर्भ मारुतौ विभवेद्विधा । एवं ते द्वियमा ज्ञेयास्त्रियमा च त्रिधा कृते ।।१४.३४ ।। देव्युवाच । शोणितं मांस मेदश्च अस्थि मज्जा च पञ्चमी । शरीरस्थानि दृश्यन्ते शुक्रस्थानं न दृश्यते ।।१४.३५ ।। तस्योत्पत्तिश्च स्थानं च ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः । कथयस्व त्रिलोकेश च्छेत्तुमर्हसि संशयः ।।१४.३६ ।। भगवानुवाच । मनः शुक्रस्य प्रभवं घ्राणं श्रोत्रं तथाक्षिणी । स्थानं तु सर्वाङ्गसमस्पर्शात्स्पर्शः प्रवर्तते ।।१४.३७ ।। यथा निषिक्तं क्षीरं तु पयसाद्दधि जायते । प्रमथ्यमानदध्नस्तु सर्पिसो ऽपि तथागमः ।।१४.३८ ।। एवं शरीर निर्गच्चेत् । शुक्रं शुक्रवहा शिराः । पूरयित्वानुपूर्वेण अस्थयो प्रतिपद्यते ।।१४.३९ ।। ततस्तु ताः शुक्रवहा मेड्हनाभीमनुसृताः । नाशुक्रं तत्तु सिञ्चन्ति तस्माद्गर्भस्य सम्भवः ।।१४.४० ।। देव्युवाच । कथं वेदयते जाति कथं जातिस्मरो भवेत् । एतस्मिन्संशयं मे ऽद्य छेत्तुमर्हसि शङ्कर ।।१४.४१ ।। भगवानुवाच । भावितात्मां च यो जन्तुर्देवि भोगाधिकं च यत् । ब्रह्मविद्ज्ञानसंयुक्तः स जातिं स्मरते पुमान् ।।१४.४२ ।। देव्युवाच । कथं सद्यो गृहीतस्य लिङ्गगर्भस्य दृश्यते । एतत्कथय देवेश रहः काले महेश्वर ।।१४.४३ ।। भगवानुवाच । पिपाशारोमहर्षं च वेपनं गात्रसीदनम् । निद्रास्वेदं च तन्द्रा च मुहूर्तमुपजायते ।।१४.४४ ।। निष्छेदत्वं खरत्वं च योन्यात्समुपजायते । न चार्द्रवंवै दृश्येत शुक्रस्य रजसो ऽपि वा । सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गान्येतानि तत्त्वतः ।।१४.४५ ।। देव्युवाच । केन लिङ्गेन विज्ञेयं पुत्रजन्म महेश्वर । कन्यका केन लिङ्गेन ज्ञायते कथयस्व मे ।।१४.४६ ।। भगवानुवाच । पादोरुजङ्घपार्श्वश्च दक्षिणं यदि ह्युन्नतः । दक्षिणं विपुलं तत्र तदा पुत्रः प्रजायते ।।१४.४७ ।। वामश्चैव यदा पश्येत्तदा जायेत कन्यका । उन्नतं मध्यमस्थाश्च तदा जायेत् । नपुंसकम् ।।१४.४८ ।। देव्युवाच । पुंसा

कपोलरोमानि खलितं केन जायते । कथं स्त्रीणां न जायेत रोमाणि खलितं तथा ।।१४.४९ ।। भगवानुवाच । तथा वृषणगा जन्तोर्यस्य रेतोवहा शिरः । निबद्धा मस्तके तालु कपोलास्तु समाश्रिताः ।।१४.५० ।। तैः कपोलेषु रोमाणि जायन्ते अन्तरेतसः । खलितं शुक्रदोषेण नराणामुपजायते ।।१४.५१ ।। शिरा शुक्रवहा स्त्रीणां न शून्यस्यान्न जायते । यात्मापालो च कास्त्वग्नि दृष्टिमण्डलसंश्रितः ? ।।१४.५२ ।। शोणितै सोक्तिकोष्टस्थन्निशोषयति तत्त्वतः । निबद्धन्त्यक्षिपक्ष्माणि तेन रोमाणि च भ्रुवोः ।।१४.५३ ।। अशुक्रत्वाच्च नारीणां खलितं नोपजायते । छायाव्यपगतस्नेहा रुक्षागात्रशिरोरुहा । ग्रसतोस्माभजठरा मृतगर्भः प्रजायते ।।१४.५४ ।। देव्युवाच । सोमधातु कथं ज्ञेया अग्निधातुस्तथेश्वर । पृथग्भागविशेषेण कथयस्व महेश्वर ।।१४.५५ ।। भगवानुवाच । श्लेष्ममेदस्तथा स्नायुः अस्थिदन्तनखानि च । स्त्रियास्तन्यश्च शुक्रश्च यच्च श्वेतं तथाक्षिषु ।।१४.५६ ।। एतेषां सौम्यभागत्वाच्छ्वेतत्वमुपजायते । आग्नेयभावाद्रक्तत्वं कृष्णत्वं चापि गच्छति ।।१४.५७ ।। त्वग्मांसरुधिरं मज्जादृष्टिरोम तथैव च । आग्नेयधातुसोमश्च कथितो ऽस्मि वरानने । ब्रूहि ब्रूहि विशालाक्षि यद्यस्ति तव संशयः ।।१४.५८ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे प्रश्नव्याकरणो नामश्चतुर्दशो ऽध्यायः ।।

—- जीववर्णनम् —-

देव्युवाच । जीवभूतेति यत्प्रोक्तं लक्षणं कीदृशं भवेत् । स्थानमस्य न जानामि रूपं वर्णं च ईश्वर ।।१५.१ ।। एतत्कौतूहलं छिन्धि संशयं परमेश्वर । न चान्यदेव पश्यामि जीवनिर्णय कीर्तय ।।१५.२ ।। ईश्वर उवाच । जीवस्य लक्षणं देवि कथितुं केन शक्यते । न रूपवर्णं जीवस्य विद्यते स्थानमेव च ।।१५.३ ।। व्यापि सर्वगतं सूक्ष्मं सर्वमाश्रित्य तिष्ठति । निरालम्बमनाधारमनौपम्यं निरञ्जनम् ।।१५.४ ।। अरणिस्थो यथा वह्निः काष्ठेषु नोपलभ्यते । तद्वज्जीवो न पश्येत शरीरस्थो ऽपि सुन्दरि ।।१५.५ ।। दधिवच्च यथा सर्पिर्दृश्यते न च दृश्यते । तद्वज्जीवः शरीरस्थो दृश्यते न च दृश्यते ।।१५.६ ।। देव्युवाच । अदृष्टप्रत्ययो ह्यस्ति नास्ति प्रत्ययदर्शनम् । व्यापी कथं महादेव सर्वत्रावस्थितः कथम् ।।१५.७ ।। महेश्वर उवाच । असंशयो महादेवि व्यापी सर्वगतः शिवः । दृश्यतेन्द्रियसंयोगाज्जीवप्रत्ययदर्शनम् ।।१५.८ ।। यथाकाशस्थितो वायुः शब्दस्पर्शगुणान्वितः । तद्वद्देही विजानीयाद्गुणचेष्टेन नान्यथा ।।१५.९ ।। देव्युवाच । व्यापीति कथितः पूर्वं जीवः सर्वगतो ऽपि च । तं वृथा कथितो ऽस्यद्य म्रियते केन हेतुना ।।१५.१० ।। ईश्वर उवाच । न जीवो म्रियते देवि सर्वेषां सुरसुन्दरि । घटान्तस्थो यथाकाशो बहिराकाशवद्यथा ।।१५.११ ।। घटभिन्ने विशालाक्षि विशेषो नोपलक्ष्यते । देहभिन्ने यदा देवि विनाशो नोपलभ्यते ।।१५.१२ ।। सुसूक्ष्मः सर्वगो व्यापी परमात्मानमव्ययः । बहिरन्तश्च भूतानामचरश्चर एव सः ।।१५.१३ ।। अप्रमेयो ऽविनाशी च अप्रपञ्चः प्रपञ्चकः । सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ।।१५.१४ ।। एवमेष महादेवि जीवस्य वरवर्णिनि । कथितो ऽस्मि समासेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।।१५.१५ ।।

—- सारश्रेष्ठम् —-

देव्युवाच । सारश्रेष्ठं महादेव कथयेशान ईश्वर । श्रोतुमिच्छामि देवेश मानुषाणां हितं वद ।।१५.१६ ।। ईश्वर उवाच । आश्रमाणां गृही श्रेष्ठो वर्णश्रेष्ठा द्विजातयः । अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो जपश्रेष्ठो ऽघमर्षणः ।।१५.१७ ।। देवतानां हरिः श्रेष्ठः श्रेष्ठा गङ्गा नदीषु च । अनाशनस्तपःश्रेष्ठस्तीर्थश्रेष्ठः सुरह्रदः ।।१५.१८ ।। क्षोमं वस्त्रेषु च श्रेष्ठं

यशः श्रेष्ठं विभूषणम् । भारतं श्रुतिषु श्रेष्ठं व्रतश्रेष्ठो दयापरः ।।१५.१९ ।। दानेषु चाभयं श्रेष्ठं मनः श्रेष्ठेन्द्रियेषु च । विद्या संग्रहषु श्रेष्ठा सत्यं श्रेष्ठं वचःसु च ।।१५.२० ।। आयुधानां धनुः श्रेष्ठं बान्धवेषु च मातरः । ज्ञानमौषधिषु श्रेष्ठं वैद्यश्रेष्ठः शिवाक्षरः ।।१५.२१ ।। अकारश्चाक्षरः श्रेष्ठो धर्मश्रेष्ठो ह्यहिंसकः । पशुषु सौरभी श्रेष्ठा नरेषु च नराधिपः ।।१५.२२ ।। मासि मार्गशिरः श्रेष्ठं कृतः श्रेष्ठश्चतुर्युगे । वसन्त ऋतुषु श्रेष्ठः श्रेष्ठं चायनमुत्तरम् ।।१५.२३ ।। अमावास्या दिनश्रेष्ठा ग्रहश्रेष्ठो दिवाकरः । स्त्रीषु लक्ष्मीर्धृतिः श्रेष्ठा वसुश्रेष्ठो हुताशनः ।।१५.२४ ।। ऋषिषु उषणा श्रेष्ठः कान्तिश्रेष्ठो निशाकरः । नक्षत्रेष्वभिजित्श्रेष्ठः कालः श्रेष्ठः कलेषु च ।।१५.२५ ।। वेदेषु च वरं साम स्थावरेषु हिमालयः । अश्वत्थो वट वृक्षेषु भूतेषु वर चेतनः ।।१५.२६ ।। अध्यात्म सर्वविद्यासु वाक्य सत्य वर स्मृतः । प्रह्लादो वर दैत्येषु यक्षरक्षो धनेश्वरः ।।१५.२७ ।। मरीचिर्वर वातेषु हरिः श्रेष्ठो मृगेषु च । साध्य नारायणः श्रेष्ठः पितृणां च पितामहः ।।१५.२८ ।। एतत्समासतो देवि कथितो ऽसि वरानने । सर्वसारं समुद्धृत्य किं भूयः कथयाम्यहम् ।।१५.२९ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे जीवनिर्णयो नामाध्यायः पञ्चदशमः ।।

—- योगसद्भावनिर्णयः —-

देव्युवाच । अधुना श्रोतुमिच्छामि योगसद्भावनिर्णयम् । करणं च यथान्यायं कथयस्व सुरेश्वर ।।१६.१ ।। ईश्वर उवाच । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि योगसद्भावमुत्तमम् । यं विदित्वा न पश्यन्ति जनाः संसारबन्धनम् ।।१६.२ ।। ब्रह्महा गुरुतल्पी वा सुरापस्तेय एव वा । अथवा संकरे जातस्तत्सर्वमपनोदति ।।१६.३ ।। मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा प्राणायामपरायणः । ध्येयं चिन्तयमानस्य तत्पापं क्षीयते नरात् ।।१६.४ ।। न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविग्रहः । नाविशन्ति महात्मानो योगिनो बलवत्तराः ।।१६.५ ।। यथा वै सर्वधातूनां दोषा दह्यन्ति धाम्यताम् । तथा पापाः प्रदह्यन्ते ध्रुवं प्राणस्य निग्रहात् ।।१६.६ ।। अश्वमेधसहस्रं च राजसूयशतं तथा । प्राणायामशतं चैव न तत्तुल्यं कदाचन ।।१६.७ ।। यज्ञेन देवानाप्नोति राज्यं वै तपसः फलम् । संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं वैराग्यात्प्रकृतौ लयम् ।।१६.८ ।। ज्ञानात्प्राप्नोति कैवल्यं परं ब्रह्म सनातनम् । इत्येता गतयः पञ्च विधिवत्परिकीर्तिताः ।।१६.९ ।। मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा योगं युञ्जीत योगवित् । निस्तरेत्सर्वपापानि अमृतत्वं च गच्छति ।।१६.१० ।। युञ्जानो ऽपि प्रयत्नेन यावत्तत्त्वं न विन्दति । ब्रह्मलोके ध्रुवं वासो विष्णुलोके च सुन्दरि ।।१६.११ ।। भुक्त्वा कर्मसहस्राणि सर्वकामसमन्वितः । क्षीणपुण्ये ततो मर्त्ये जायते विपुले कुले ।।१६.१२ ।। योगमेवाभिसेवेत पूर्वजातिस्मरो नरः । संसारार्णवमुत्तीर्य स शिवत्वमवाप्नुयात् ।।१६.१३ ।।

—- योगविधिः —-

देव्युवाच । योगस्य विधिमिच्छामि श्रोतुं मे पुरुषोत्तम । ध्यानधारणसिद्धीनां कथयस्व सुरेश्वर ।।१६.१४ ।। महेश्वर उवाच । शृणु योगविधिं वक्ष्ये भवपाशनिकृन्तनम् । शुचिरेकाग्रचित्तस्तु जनशब्दविवर्जिते । तत्रासीनासने योगी परमात्मान चिन्तयेत् ।।१६.१५ ।। पद्मकं स्वस्तिकं चैव निष्कलमञ्जलिस्तथा । अर्धचन्द्रं च दण्डं च पर्यङ्कं भद्रमेव च ।।१६.१६ ।। एतदासनबन्धेन बद्ध्वा योगं समभ्यसेत् । समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलस्थितः ।।१६.१७ ।। प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामश्च धारणा । तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ।।१६.१८ ।। विषयासक्तचित्तानामिन्द्रियाणां प्रति प्रति । मनसाकर्षयेद्यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ।।१६.१९ ।। शब्दादिविषयान्देवि वर्तुलीकृत्य

धारयेत् । वीतरागः समाधिस्थो ध्येये वस्तुनि योजयेत् ।।१६.२० ।। आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयः शुद्धः परः शिवः । यत्परं परमैश्वर्यमेकं तत्र प्रयोजनम् ।।१६.२१ ।। पूरकः कुम्भकश्चैव रेचकस्तदनन्तरम् । प्रशान्तश्चेति विख्यातः प्राणायामश्चतुर्विधः ।।१६.२२ ।। पूरके स्थापयेद्वह्निं पादाङ्गुष्ठेन बुद्धिमान् । कुम्भकेन विरुध्येत दह्यमानं विचिन्तयेत् ।।१६.२३ ।। भस्मीभूतं तथात्मानं रेचकेन विचिन्तयेत् । शुद्धदेहस्ततश्चात्मा शुद्धस्फटिकनिर्मलः ।।१६.२४ ।। तालशब्दास्तु निर्वाणं दश द्वे च प्रकीर्तितः । प्राणायामान्न संदेहो द्विगुणा धारणा स्मृता ।।१६.२५ ।। योगे तु त्रिगुणा प्रोक्ता संक्रमे च चतुर्गुणा । ! तथोत्क्रान्तौ पञ्चगुणा योगसिद्धिस्तु षड्गुणा ।।१६.२६ ।। षडङ्गेन समायुक्तो योगयुक्तस्तु नित्यशः । मानसो यौगपद्यश्च द्विरूपो योग उच्यते ।।१६.२७ ।। अकृत्वा प्राणसंरोधं मनसैकेन केवलम् । ध्यायेत परमं सूक्ष्मं स योगो मानसः स्मृतः ।।१६.२८ ।। संयम्य मनसा प्राणं प्राणायामान्मनस्तथा । एवं ध्यायेत्परं सूक्ष्मं यौगपद्यः स उच्यते ।।१६.२९ ।।

—- सिद्धिलक्षणम् —-

सिद्धिलक्षण योगस्य शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि । शङ्खभेरीमृदङ्गं च वेणुदुन्दुभिमेव च । ताडितं न च विन्देत यदा तन्मयतां गतः ।।१६.३० ।। शीतोष्णं सुखदुःखं च तृष्णाभुक्षं तथैव च । वेदनां नैव जानाति योगसिद्धस्तु सुन्दरि ।।१६.३१ ।। एष योगविधिर्देवि तव पृष्टेन सुन्दरि । कथितो ऽस्मि समासेन किमन्यत्कथयाम्यहम् ।।१६.३२ ।। देव्युवाच । विना योगेन देवेश संसारतारणं मम । कथयस्व महादेव निर्विकल्पकरं मनः ।।१६.३३ ।। महेश्वर उवाच । सदाशिवस्तु निश्वास ऊर्ध्वश्वासः परः शिवः । तयोर्मध्ये तु विज्ञेयः परमात्मा शिवो ऽव्ययः ।।१६.३४ ।। ध्यानयोगं न तस्यास्ति करणं च न विद्यते । ज्ञातमात्रेण मुच्यन्ते किमन्यत्परिपृच्छसि ।।१६.३५ ।।

—- पञ्च शास्त्राणि —-

ज्ञानमन्यत्प्रवक्ष्यामि शृणु देवि निबोध मे । शास्त्रपञ्चसु यत्प्रोक्तं शृणु संक्षेप निर्णयम् । सांख्ये योगे पञ्चरात्रे शैवे वेदे च निर्मितम् ।।१६.३६ ।। यत्सांख्यसिद्धं कथयाम्यहं ते संसारघोरार्णवयोगसारम् । योगेषु सारेष्वथ पञ्चरात्रे वेदेषु शैवेषु च निश्चयस्ते ।।१६.३७ ।। घ्राणेन्द्रियाद्येषु च यत्समस्तम मनश्च लीनं भवतीव यस्य । ! बुद्ध्या नियम्य सकलान्हि भावान स लब्धलक्ष्यः शिवमभ्युपैति ।।१६.३८ ।। श्रोत्रादिसर्वेन्द्रियनिश्चलत्वे एकाग्रचित्तं मनसा नियम्य । स्वदेहशून्यः स भवेच्चिरेण संयोगसिद्धिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।।१६.३९ ।। आदावेव मनः शनैरुपरमेत्कृत्वा च वश्येन्द्रियं यावत्तल्लयतां व्रजेत मनसा निःसंज्ञदेहस्तथा । एतद्ध्यानसमाधियोगसकलं प्राप्नोति निःसंशयं किं तच्छास्त्रसहस्रकोटिपठितं सारं न यो ऽन्विष्यति ।।१६.४० ।। आत्मारामजितः समाधिनिरतो वैराग्यमप्याश्रितः चित्तं यस्य परिक्षयो यदि भवेत्तिष्ठेत्तनुत्वं यथा । तज्ज्ञेयं गतिमुत्तमं शिवपदं संसारदुःखच्छिदं वेदान्तेषु च निष्ठ एष कथितः किं शास्त्रमन्यद्विशेत् ।।१६.४१ ।। हृत्पद्मे कर्णिकायामुपरि रविरवद्योतयन्तो ऽन्तरालम यत्तेजस्तेजमार्गैर्बहलतमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपम् । भित्त्वा यत्तालुदेशे मुखमुपरिगतं तालुदेशेन मूर्ध्नि ! मूर्ध्नि द्वारान्तरेण शिवपरमपदं यान्ति योगेन युक्ताः ।।१६.४२ ।। कृष्णः कृष्णतमोत्तमो ऽतिमहतो यस्तेजतेजात्मकः लोकालोकधराधरः श्रियपतिः प्राणप्रविष्टालयः । कर्ता कारणमव्ययो ऽव्ययमसौ व्यापी विभक्ताविदम विष्णुर्भावमयो विभक्तविषयैर्विश्वेश्वरो विश्ववित् ।।१६.४३ ।। ! एष तत्त्ववरः परापरमयस्तेजः परस्थानदः बुद्ध्या भावनभावयेन्द्रियमनो देहान्तरालोकयन् । हृत्पद्मायतनस्थितः स पुरुषो

निश्वासमुच्छ्वासदः नादस्तस्य सदा सदा नदति तं नादोपरिष्ठा हरः ।।१६.४४ ।। यस्तेजस्तेजते ऽजो बहुनिविडघनो ग्रन्थिमालोपगूढ़हः मूर्तिर्मूर्तानुसारी बहुकरणभृतं कारणाद्देहबन्धः । भित्त्वा ग्रन्थिं सपाशं विषमिव विषयं त्यक्तसङ्गैकभावाः पश्यन्त्येते तमीशं गुणकलरहितं निर्विकारं प्रकाशम् ।।१६.४५ ।। यो ऽसौ तेजान्तरात्मा कमलपुटकुटीसंकटस्थानलीनः इन्दोर्भासानुरूपी विमलदलसदाच्छादितः कर्णिकायाम् । तत्र स्थाने स्थितो ऽसौ त्रिभुवननिलयः सर्वभूताधिवासः आकाशादू र्ध्वतत्त्वस्थितविकसकलासंहतो मुक्तबन्धः ।।१६.४६ ।। एतानि तत्त्वान्यखिलानि देवि ! संक्षेपतः कीर्तितः पञ्चभेदः । श्रोतुं किमन्यद्विजिगीषितार्थम संसारमोक्षेण च तत्परो ऽस्ति ।।१६.४७ ।। देव्युवाच । तुष्टास्मि देव मम संशयमद्य नष्टम अद्य प्रसन्नपरमेश्वर ईश्वर त्वम् । अद्य श्रुतं त्वयि च पुण्यफलप्रभावम पूर्णानि चाद्य मम इष्टमनोरथानि ।।१६.४८ ।। अज्ञानपङ्कघनमध्यनिलीयमानाम उत्तारयेश सकलार्तिविनाशनाय । सर्वेश तत्त्वपरमार्थ नमो नमस्ते अद्यापि तृप्तिरिह नास्ति ममापि शम्भो ।।१६.४९ ।। पीत्वामृतं चोत्तमवक्त्रजातम आख्याहि दानं फलधर्मसारम् । संसारपारं परमं नयस्व ।।१६.५० ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे ऽध्यात्मनिर्णयो नामाध्यायः षोडशमः ।।

देव्युवाच । पृथग्दानस्य इच्छामि श्रोतुं मां दातुमर्हसि । अन्नवस्त्रहिरण्यानां गोभूमिकनकस्य च ।।१७.१ ।। भगवानुवाच ।! सुसंस्कृतमन्नमतिप्रदद्यात! घृतप्रभूतमवदंशयुक्तम् । घृतप्रपक्वं सुकृतं च पूपं सितेन खण्डेन गुडेन युक्तम् ।।१७.२ ।। मार्गं खगश्चोदकजङ्गमश्च दद्याद्वटं नागरवंशमूलम् । शाकं फलं चाम्लमधूरतिक्तम पानं पयः शीतसुगन्धतोयम् ।।१७.३ ।। दधि प्रदद्याद्गुडमिश्रितं च मृणालशालू कवनालका च । सदक्षिणालेपपवित्रपुष्पम श्रद्धान्वितः सत्कृतया प्रणम्य ।।१७.४ ।। प्रयाति लोकं जगदीश्वरस्य विमानयानैः सहितो ऽप्सरोभिः । एकैकसिष्टस्य सहस्रवर्षम अन्नप्रदो मोदति देवलोके ।।१७.५ ।। च्युतश्च मर्त्ये स भवेद्धनाड्ह्यः कुलोद्गतः सर्वगुणोपपन्नः । यशः श्रियं सर्वकलज्ञता च भवेत्स भोगी सकलत्रपुत्रः ।।१७.६ ।। दद्याद्दरिद्रः कृपणार्तदीनो बालागदत्वातुरमागतानाम् । तृष्णाबुभुक्षागतिकागतानाम दत्त्वा सधर्मस्य फलं कनिष्ट ।।१७.७ ।। वाणिज्यधर्मादिफलाश्रितानाम धर्मो हि तस्य न च निर्मलो ऽस्ति । तोयं च दद्याल्लघुपूर्णकम्भम शीतं सुगन्धं परिवारितं च ।।१७.८ ।। स याति लोकं सलिलेश्वरस्य न तस्य जन्मानितृषाभिभूतः । उपानहं यो ददति द्विजाय सुशोभनं तैलसुदी सुरपितं च ।।१७.९ ।। ते यान्ति लोकममराधिपस्य यमालयं कष्टपथान यान्ति । प्रक्षीणपुण्या पुनरत्र लोके जातो भवेद्दिव्यकुलोपपन्नः ।।१७.१० ।। धनैः समृद्धोधोपतित्वताश्च रथाश्च नागा प्रभवन्ति तस्य । वस्त्रप्रदानेन भवन्ति देवि रूपोत्तमसर्वकलज्ञतां च ।।१७.११ ।। समृद्धिसौभाग्यगुणान्विताश्च स्वर्गच्युतास्ते पुरुषा भवन्ति । वस्त्रप्रदानाभिरतस्य पुंसः अन्यत्प्रवक्ष्यामि ततः प्रशस्ताम् ।।१७.१२ ।। वस्त्रं तु लोकेष्वतिपूजनीयम वस्त्रं नराणां त्वतिमाननीयम् । वस्त्रं तु भूयो न च मानलाभः पराभवश्चाति जुगुप्सनश्च ।।१७.१३ ।। तस्माद्धि वस्त्रं सततं प्रदेयम यशः श्रियः स्वर्गसमान्तलाभम् । यावन्ति सूत्राणि भवन्ति वस्त्रे तावद्युगं गच्छन्ति सोमलोकम् ।।१७.१४ ।। पुण्यक्षयाज्जायति मृत्युलोके वस्त्रप्रभूते धनधान्यकीर्णो ? । सुरूपसौभाग्ययशशिवनश्च विद्याधरो लोकप्रभुत्वताश्च ।।१७.१५ ।। द्विजेभ्यच्छत्रं सुकृतं प्रदद्यात वर्षातपत्रं दृड्हशोभनं च । अङ्गारवर्षत्रषु खड्गमाद्यम असंशयं त्रायति याम्यमार्गे ।।१७.१६ ।। स्वर्गं च यान्ति ग्रहनायकश्च स वर्षकोट्यायुतमन्तकाले । जायन्ति ते मानुषमर्त्यलोके गृहोत्तमे भोगपतिर्भवन्ति ।।१७.१७ ।। कृत्वा मठं शोभनविप्रदाता द्रव्येण शुद्धेन तु पूजयित्वा । स याति देवेन्द्रसदं

यथेष्टम सवर्षकोटिशतदिव्यसंख्यैः ।।१७.१८ ।। तदन्तकाले यदि मानुषत्वम जायन्ति ते सप्तमहीप्रभोक्ता । स सप्तरथ्यत्रयसम्प्रयुक्ता बलाधिको यज्ञसहस्रकर्ता ।।१७.१९ ।। भूमिप्रदाता द्विजहीनदीनम संमृद्धसस्यो जलसंनिकृष्त । स याति लोकममराधिपस्य ! विमानयानेन मनोहरेण ।।१७.२० ।। मन्वन्तरं यावदभुक्तभोगान तदन्तकाले च्युतमर्त्यलोके । स जवमुखण्डाधिपतिर्भवेत वीर्यान्वितो राजसहस्रनाथः ।।१७.२१ ।। स चैलघण्टां कनकाग्रशृङ्गाम दोग्धीं सवत्सां पयसां द्विजानाम् । दत्त्वा द्विजेभ्यः समलङ्कृतानाम प्रयान्ति लोकं सुरभीसुतानाम् ।।१७.२२ ।। यावन्ति रोमाणि भवन्ति गावः तावद्युगानामनुभूयभोगान् । तस्माच्च्युता मर्त्यमहीभुजास्ते सहस्रराजानुगतो महात्मा ।।१७.२३ ।। सुवर्णकांस्यायसरौप्यदाता ताम्रप्रवालामणिमौक्तिकाद्यान् । दत्त्वा द्विजेभ्यो वसुसाध्यलोके प्राप्नोति वर्षं दशपञ्चकोट्यो ! ।।१७.२४ ।। भुक्त्वा यथेष्टं क्रमदेवलोकान च्युतं च मर्त्ये स भवेन्नरेन्द्रः । सुदुर्जयः शक्रसहस्रजेता सुदीर्घमायुश्च पराक्रमश्च ।।१७.२५ ।। यत्प्रेक्षणं दर्शयितुं प्रदाता सुरूपसौभाग्य फलं लभेत । तृणाशनामूलफलाशनेन लभेत राज्यानि कण्टकानि ।।१७.२६ ।। लभेतपर्णाशनस्वर्गवासम पयः प्रयोगेन च देवलोके । शुश्रूषणो यो गुरवे च नित्यम विद्याधरो जायति मर्त्यलोके ।।१७.२७ ।। दद्याद्गवां घासतृणस्य मुष्टिः गवाड्ह्यतां जायति मर्त्यलोके । श्राद्धं च दत्त्वा प्रयतो द्विजाय समृद्धसन्तान भवेद्युगान्ते ।।१७.२८ ।। अहिंसको जायति दीर्घमायुः कुलोत्तमं जायति दीक्षितेन । कालत्रयं स्नानकृतेन राज्यं पीत्वा च वायुस्त्रिदशाधिपत्वम् ।।१७.२९ ।। अनश्नतायाः फलमीशलोके तृप्तिर्भवेत्तोयप्रदानशीलः । अन्नप्रदाता पुरुषः समृद्धः स सर्वकामा लभतीह लोके ।।१७.३० ।। श्रद्धामतिर्यः प्रविशेद्भुतासनं ! स याति लोकं प्रपितामहस्य । सत्यं वदेद्यो ऽपि च धर्मशीलो मोदत्यसौ देवि सहाप्सरोभिः ।।१७.३१ ।। रसास्तु षड्यो परिवर्जयन्ति अतीव सौभाग्य लभेत साध्वी । दानेन भोगानतुल्यं लभेत चिरायुतां याति हि ब्रह्मचर्यात् ।।१७.३२ ।। धनाड्ह्यतां यान्ति हि पुण्यकर्मान मौनेन । आज्ञा लभते अलङ्घ्याम् । प्राप्नोति कामं तपसः सुतप्तं कीर्तिर्यशः स्वर्गमनन्तभोगम् ।।१७.३३ ।। आयुः श्रियारोग्यधनप्रभुत्वं । ज्ञानादिलाभं तपसा लभेत ।।१७.३४ ।। त्रैलोक्याधिपतित्वशक्रमगमत्कृत्वा तपो दुष्करम यक्षेशो ऽपि तपः प्रभावगुरुणा गुह्याधिपत्वं महत् । रक्षेशो ऽपि बिभीषणस्त्वमरतां प्राप्तस्तपस्यैव तु रुद्राराधनतत्परास्तपफलान्नन्दीगणत्वं गतः ।।१७.३५ ।। ज्ञानं द्विजान्तपसो आह विष्णुः क्षत्रं तपोरक्षणमाह सूर्य । वैश्यं तपश्चाञ्जनमाह वायुः शूद्रं हि शिल्पं तप आह इन्द्रः ।।१७.३६ ।। रणोत्सहं क्षत्रिययज्ञमिष्टं वैश्यं हविर्यज्ञमुदाहरन्ति । शूद्रस्य यज्ञः परिचर्यमिष्टं यज्ञं द्विजानां जपमुक्तमोक्षम् ।।१७.३७ ।। देव्युवाच । स्वमांसरुधिरं दानं दानं पुत्रकलत्रयोः । किं प्रशस्यं महादेव तत्त्वं वक्तुमिहार्हसि ।।१७.३८ ।। महेश्वर उवाच । स्वमांसरुधिरं दानं प्रशंसन्ति मनीषिणः । श्रूयतां पूर्ववृत्तानि संक्षिप्य कथयाम्यहम् ।।१७.३९ ।। उशीनरस्तु राजर्षिः कयो ?तार्थे स्वकान्तन्तु? । त्यक्त्वा स्वर्गमनुप्राप्तः परार्थे परतत्परः ।।१७.४० ।। पुत्रमांसं स्वयं छित्वा अग्निदत्तं पुरानघे । तेन दानप्रभावेन अलर्कस्त्रिदिवं गतः ।।१७.४१ ।। स्वदानदानेन मुदा स पुत्र अपुत्रभूतस्य च पुत्र जातः । स्वर्गे स्वयं चोक्रय भोगलाभं प्राप्तो महद्दानय?ल प्रभावात् ।।१७.४२ ।। यादवश्चार्जनो देवि दत्त्वा खण्डवभाजनम् ।।१७.४३ ।। तपनस्य प्रसादेन सप्तद्वीपेश्वरो भवेत् । हरिणा च शिरो भित्वा दत्तं मे रुधिरं पुरा ।।१७.४४ ।। प्रतीच्छितं कपालेन ब्रह्मसम्भवजेन मे । दिव्यवर्षसहस्राणि धारा तस्य न छिद्यते ।।१७.४५ ।। परितुष्टो ऽस्मि तेनाहं कर्मणानेन सुन्दरि । वरं दत्तं मया देवि पुराणपुरुषो ऽव्ययः ।।१७.४६ ।। अक्षयं वलमूर्जं च अजरामरमेव च । ममाधिकं भवेद्विष्णुर्माम यित्वम्विजेष्यसि ।।१७.४७ ।। एवमादीन्यनेकानि मयोक्तानि जनार्दने । निष्कम्प निश्चलमनः स्थाणुभूत

इव स्थितः ।।१७.४८ ।। द?चिः स्वतनुं दत्त्वा विबुधानां वरानने । भुक्त्वा लोकान्क्रमात्सर्वान्शिवलोके प्रतिष्ठितः ।।१७.४९ ।। जामदग्निर्महीं दत्त्वा काश्यपाय महात्मने । इहैव स यालं भोक्ता देवराज्यमवाप्स्यति ।। १७.५० ।। दत्त्वा गो सकलं देवि व्यासस्यामिततेजसः । युधिष्ठिर महीयास देहस्त्रिदिवद्भतः ।।१७.५१ ।। सत्यनामः ? (भीमः?) स्वकं भर्ता दत्त्वा नारादसत्कृतम् । दानस्यास्य प्रभावेन अक्षयं त्रिदिवद्भतः ? ।।१७.५२ ।। चतुःषष्ठिसहस्ताणि गवां दत्त्वा द्विजन्मने । दुर्योधनमहीया?ओ गतः स्वर्गमनन्तकम् ।।१७.५३ ।। वासुकिस्सर्पराजेन्द्रो दत्त्वा विप्रसुसंस्कृतम् । रत्कारुश्च ? साभान्या सर्वे नागविमोक्षिताः ।।१७.५४ ।। गोभूमिकनकादीनां दानं कन्यसमुच्यते । भृत्यपुत्रकलत्राणां दानं मध्यममुच्यते ।।१७.५५ ।। स्वदेहं पिसितादीनां दानमुत्तममुच्यते । एतत्सर्वं यदा दानं तद्दानमुत्तमोत्तमम् ।।१७.५६ ।। जावज्जन्मसहस्राणि भोक्ता भवति कन्यसः । शतजन्मसहस्राणि भोक्ता भवति मध्यमः ।।१७.५७ ।। उत्तमः पलभोक्ता (फल?) वि ? जन्मकोटिशतत्रयम् । परार्धद्वयजन्मानां भोक्ता वै चोत्तमोत्तमः ।।१७.५८ ।। भूतानामनुकम्पया यदि धनं दाता सदान्वर्षिने । दीनान्वकृयणेष्वनाथमलिनेश्धानादिनि?? च ।।१७.५९ ।। यद्येव कुरुते सदार्तिहरणं श्रद्धान्वितौ भक्तिमान् । तस्यानन्तयालं वदन्ति विबुधांस्स यस्य सन्दर्शनात् ।।१७.६० ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे दानधर्मविशेषं नाम सप्तादशमो ऽध्यायः ।।

देव्युवाच । भुक्त्वा तु भोगान्सुचिरं यथेष्टं पुण्यक्षयान्मर्त्यमुपागतानाम् । चिह्नानि तेषां कथयस्व मे ऽद्य यथाक्रमं कर्मफलं विशेषात् ।।१८.१ ।। महेश्वर उवाच । सदान्नदाता कृपणार्तिदीनां स वर्षकोट्यायुतमीशलोके । भुक्त्वा च भोगान्सममप्सरोभिः प्रक्षीणपुण्यः पुनरेति मर्त्यम् ।।१८.२ ।। जायन्ति दिव्येषु कुलेषु पुंसः सस्त्रीसमृद्धे बहुभृत्य । पूर्णे गौरव? श्वरन्नादि धना कुलेषु ऋषो ?ज्वलकान्तिसमायुतं च ।। १८.३ ।। वस्त्रं सुसत्कृत्य द्विजस्य दानात स्वर्गेषु मोदन्ति स वर्षकोट्यः । पुनश्च ते मर्त्यमुपागताश्च चिह्न?आह?क्रीयवमाप्नुवन्ति ।।१८.४ ।। कूपप्रयापुष्करणी प्रदाता स लोकमाप्नोति जलेश्वरस्य । ततस्स तस्माच्च्युतिमाप्य लोका अखीसुतृप्तेषु कुलेषु जायेत् ।।१८.५ ।। रन्निप्रमाणादपि हेमदानात सुरेन्द्रलोकं समवाप्नुवन्ति । तस्माच्च्युतो मर्त्यमुपागतानं चिह्न?? (्सज?) द्वि? नधान्यलक्ष्याः ।।१८.६ ।। अदू ष्य भूमीवरविप्रदानात स लोकमाप्नोति सुरेश्वरस्य । भुक्त्वा तु भोगान्च्युत मर्त्यलोके चिह्नं लभेद्वै विषयाधिपत्वम् ।।१८.७ ।। द्विजस्य सत्कृत्य तिलप्रदाता स लोकमाप्नोति च केशवस्य । भ्रष्टस्ततो मर्त्यमुपागतस्तु चिह्नं लभेदक्षयमर्थलाभम् ।।१८.८ ।। गदा ? स्व?अयां विधिवद्विजानाम दत्त्वा च गोकोलमवाप्नुवन्ति । कल्पावसाने समुपेत्य मर्त्ये चिह्नङ्गवाड्ह्यं शतगोयुतं च ।।१८.९ ।। स्वर्गं सतानां पुरुषस्य चिह्नं वनाड्ह्यता श्री मुखभोगलाभम् । आयुर्यशोरूपकलत्रपुत्रम सम्यङ्विभूति कुलकीर्तिमर्थम् ।।१८.१० ।। दाना?(ष्ट?)भूञ्चो?त्तमकीर्तनन्ते चिह्नं च लोकं च समासतो मे । शृणोतु देवी निरयागतानां चिह्नं च कर्म च विपाकतां च ।।१८.११ ।। हत्वा च विप्रं मनसा च वाचा स याति पारं निरयस्य घोरम् । अशीतिकल्पं निरये क्रमेण भुक्त्वा पुनस्तिर्य शतायुतानाम् ।।१८.१२ ।। जयन्ति ते मानुषहीनविद्या प्रत्यन्तवामाः कुलवित्तहीनाः । नित्यं च तस्याक्षयरोगपीडा इदन्तु चिह्नं द्विजजीवहर्तुः ।।१८.१३ ।। पीत्वा च मद्यं द्विजः ? कामतो वा आघ्राति गध्वं स्वमनीषिकेण । स याति घोरं नरकमसह्यं यावच्च कल्पं दश अत्र भुक्त्वा ।।१८.१४ ।। तीर्यं च सर्वमनुभूय?? स्वं स कष्टकष्टेन मनुष्यजन्वा । चण्डालशौनश्धयचन्वमेति श्यामं च ताल भवतीह चिह्नम् ।।१८.१५ ।। निन्दन्ति ये

वेदसन्नूय जिह्वा यः कूटसाक्षी स च खल्वला?औ । सुहृद्वधामृत्युशतं हि गर्भे गर्हाशनोच्छिष्टभुजो भवन्ति ।।१८.१६ ।। स्तैन्यस्तु यैः कुर्वति पापसत्त्वम ते पापदोषान्नरकं व्रजन्ति । मन्वन्तरादीन्यनुभूयदुःखम पुनश्च तिर्यक्शतशो ऽनुभूयात् ।।१८.१७ ।। मानुष्यजन्मेषु च दुःखभागी स्तेनेयमायाति पुनश्च मूढ़हः । सुवर्णचौरकुनखत्वचिह्नम विशीर्णगात्रो रजतापहारी ।।१८.१८ ।। ताम्रापहारि स्फटिताग्रपाणीर लोहापहारी भुजच्छेदचिह्नं । कांसापहारी करभग्नचिह्नम हृत्वा चरीति त्रपुसीसकानाम् ।।१८.१९ ।। नासौष्ठकर्णश्रवणस्य छेदः चिह्नं नृणां वस्त्रहरं कुचेलः । धान्यापहारी भवत्येङ्गहीनः दीपोपहारी भवत्यन्धचिह्नम् ।।१८.२० ।। निर्वापहा काण भवेत चिह्नम यः स्त्री हरेत्सो ऽपि जितः स्त्रिया स्यात् । सस्यापहारी भवतेन्नहीनः हृत्वायुधयन्त्रहतत्वचिह्नं ।।१८.२१ ।। अन्नापहारी परदत्तभोक्ता हृत्वा तु गावः स भवेत्दरिद्रः । हरिहरेत्तद्धरिणा दहन्ति हृत्वा तु मेषानजगर्दभश्च ।।१८.२२ ।। स भारभृज्जीवमुदाहरन्ति रत्नापहारी अनपत्यता च । छत्रापहारी अपवित्रता च हृत्वा च बीजं स भवेदबीजः ।।१८.२३ ।। गोधूमशालियवमुद्गमाषान हृत्वा मसूरं विलयं व्रजन्ति । कामातुरो मातरमातृपुत्री मातृश्वसाङ्गच्छति मातुलानीम् ।।१८.२४ ।। राजाङ्गनां पुत्रसुतां स्नुषां च प्रव्राजिनीं ब्राह्मणीमन्त्यजां च । अजाश्वमेषसुरभीसुताश्च यत्कामयेत्तेषु विमूढ़हचेतः ।।१८.२५ ।। स याति कृच्छ्रं नरकं सुघोरं स वर्षकोटीशतशो भ्रमित्वा । तीर्यञ्च भूयः शतशोव्यतीत्य कष्टेन वै जायति मानुषत्वम् ।।१८.२६ ।। हीनाङ्गतादीनशरीरताश्च यो मातृगामी स भवेदलिङ्गः । मातृस्वसातल्पगवानलिङ्गा लिङ्गे ऽपरोधः सुतपुत्रिकामः ।।१८.२७ ।। स्नुषां च यः सेवति रक्तमेही दौः चर्मताश्च द्विजसुन्दरीषु । राजाङ्गनायासु च लिङ्गच्छेदः प्रव्राजिनी कामुकमूत्रकृच्छ्रम् ।।१८.२८ ।। सव्याधिलिङ्ग लभतेन्त्यजासु विलीनलिङ्गः पशुयोनिगामी । जायन्ति ते मूषिकधान्यचौरी क्षीरं हरेद्वायसतां प्रयाति ।।१८.२९ ।। हंसापहारी स भवेन्निहंसः श्वानत्वमायाति रसापहारी । हृत्वा च सूचीन्तु भवेत्स दंशः हृत्वा तु सर्पिर्वृषतां प्रयाति ।।१८.३० ।। मांसं तु हृत्वा स भवेत गृध्रः तैलापहारी खगतां प्रयाति । गुडं च हृत्वा गुडिका भवन्ति शाकापहारी स भवेन्मयूरम् ।।१८.३१ ।। हृत्वा पशुं पङ्गुरजायतेहः चित्रत्वमायाति सुवस्त्रहारी । हृत्वा दुकूलं स च सारसत्त्वं क्षौमं च हृत्वा स च दुर्बलत्वम् ।।१८.३२ ।। ऊर्नानि वस्त्राण्यपहृत्य मेषः छुछुन्दरी जायति गन्धहारी । ब्रह्मस्वमल्पमपहृत्य भोक्ता स गृध्र उच्छिष्टभुजो भवन्ति ।।१८.३३ ।। पादेन यः स्पर्शयते द्विजाङ्घ्रिं तच्छीतरक्तं चरणौ भवेत । पादेन यः स्पर्शयते च गावः स पादरोगान्विविधांल्लभेत ।।१८.३४ ।। यो मातरः ताडयते पादेन पादे तदीये कृमयः पतन्ति । पादात्पृशेद्यः पितरं दुरात्मा सूनोन्नपादः स भवेत्परत्र ।।१८.३५ ।। पदात्पृशेत्तोयमनादरेण सश्लीपदीपादयुगे भवेत । पादेन य स्पर्शयते हुताशं स चाग्निपादः सततं भवेत ।।१८.३६ ।। पादेन यश्चार्यमुपस्पृशेत स पादच्छेदं बहुशो लभेत । ग्रन्थापहारी स भवेत मूकः दुर्गन्धवक्त्रः परिछिद्रवादी ।।१८.३७ ।। पैशुन्यवादी स च पूतिनासाम अनम्रवक्त्रस्त्वनृतापवादी । पारुष्यवक्ता मुखपाकरागी असत्प्रलापी स च दन्तरोगः ।।१८.३८ ।। स्तीक्ष्णप्रदायी स च वक्रनास सम्भिन्नवक्ता स च कण्ठरोगी । क्रुद्धेक्षणः पश्यति यस्तु विप्रं तीव्राक्षिरोगी स तु जायते हि ।।१८.३९ ।। प्रद्वेषयालोकयते ऽतिथीन्य उत्पादिताक्षिस्स भवेत्परत्र । वैरूप्य चक्षुस्त्वतिसूक्ष्मचक्षुः स जायते केकरपिङ्गयक्षुः ।।१८.४० ।। गर्ताक्षिकादीनि विपाण्डुराणि नेत्रामयान्येव च पापदोषात् । शृण्वन्ति ये पापकथां प्रशस्तां तां कर्णसर्पिः परिपीडियेत ।।१८.४१ ।। शृण्वन्ति निन्दां हरिशर्वयोर्यः स कर्णशूलेन तु जीवती वा । मातापितृणां शृणुते ऽपवादः स कर्णसाफेन विनाशमेति ।।१८.४२ ।। शृणोति निन्दां गुरुविप्रजा यः स कर्णपूयं स्रवते सरक्तम् । विरूप्यदारिध्रकुलाधमेषु अनिष्टकर्मभृतिजीवनाश्च ।।१८.४३ ।।

अकीर्तनं दर्शनवर्जनं च श्वापाकतो श्वादिषु जायते सः । एतानि चिह्नं निरयागतानां मानुष्यलोके कुकृतस्य दृष्टम् ।।१८.४४ ।। समासतः कीर्तित एव देवि । यथैव मुक्तिस्त्विह कर्मभङ्गः ।।१८.४५ ।। मातापित्रोघतो यासुतदुहितृवहा भ्रातृगम्भीरवेगा भार्यावर्ता विवर्ता कुटिलगतिवधुर्बान्धवोर्मीतरङ्गा । कामक्रोधोभकूला करिमकरझषा ग्राहकामा भयन्ते मृत्योराख्यार्णवे ऽस्मिन्न शरणविवशाकालदृष्टो प्रयाति ।।१८.४६ ।। नित्यं येन विना न याति दिवसं पञ्चत्वमापद्यते त्यक्त्वा देह वनान्तरेषु विषमे श्वानश्रिगालाकुले । बन्धुः सर्वनिवर्तते गतदया धर्मैक तत्र स्थितः तस्माद्धर्मपरो न चान्यः सुहृदः सेवेत्परत्रार्थिनः ।।१८.४७ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे पूर्वकर्मविपाकचिह्नाष्टादशो ऽध्यायः ।।

विगतराग उवाच । क्रियासूक्ष्मो महाधर्मः कर्मणा केन प्राप्यते । अल्पोपायं नरार्थाय पृच्छामि कथयस्व मे ।।१९.१ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । अल्पोपायं महाधर्मं कथयामि द्विजोत्तम । सुखेन लभते स्वर्गं कर्मणा येन तच्छृणु ।।१९.२ ।। लोकानं मातरो गावो गोभिः सर्वं जगद्धृतम् । गोमयममृतं सर्वं जातं सर्वशिवेच्छया ।।१९.३ ।। सर्वदेवमयी गावः सर्वदेवमयो द्विजः । सर्वदेवमयो भूमिः सर्वदेवमयः शिवः ।।१९.४ ।। तस्माद्गावः सदा सेव्या धर्ममोक्षार्थसिद्धिदा । परिचर्या यथाशक्त्या ग्रासवासजलादिभिः ।।१९.५ ।। ताडयेन्नातिवेगेन वाचयेन्मृदुनाचरेत् । पालयन्तर्पनाद्येषु भग्नोद्विग्नेषु यत्नतः ।।१९.६ ।। व्याधिवनपरिक्लेश ओषधोपक्रमश्चरेत् । कण्डूयनं च कर्तव्यं यथासौख्यं भवेद्गवाम् ।।१९.७ ।। गवां प्रदक्षिणं कृत्वा श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । सागरान्ता मही सर्वा न्प्रदक्षिणीकृता भवेत् ।।१९.८ ।। पृष्टसंस्पर्शनाद्यच्च श्रद्धया यदि मानवः । अहोरात्रकृतं पापं नश्यते नात्रसंशयः ।।१९.९ ।। लाङ्गूलेनोद्धृतं तोयं मूद्र्ध्ना गृह्णाति यो नरः । यावज्जीव कृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ।।१९.१० ।। विधिवत्स्नापयेद्गांश्च मन्त्रयुक्तेन वारिणा । तेनाम्भसा स्वयं स्नात्वा सर्वपापक्षयो भवेत् ।।१९.११ ।। व्याधिविघ्नमलक्ष्मीत्वं नश्यते सद्य एव च । मृतापत्याश्च गावाश्च स्नानमेव प्रशस्यते ।।१९.१२ ।। गवां शृङ्गोदकं गृह्य मूर्ध्नि यो धारयेन्नरः । स सर्वतीर्थस्नानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।।१९.१३ ।। ग्रासमुष्टिप्रदानेन गोषु भक्तिसमन्वितः । अग्निहोत्रं हुतं तेन सर्वदेवाः सुतर्पिताः ।।१९.१४ ।। चत्वारः स्तनधारास्तु यस्तु मूर्ध्ना प्रतीच्छति । स चतुःसागरं गत्वा स्नानपुण्यफलं लभेत् ।।१९.१५ ।। गवार्थं यस्त्यजेत्प्राणान्गोग्रहेषु द्विजोत्तम । कल्पकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ।।१९.१६ ।। च्युतभग्नादिसंस्कारं सर्वं यः कुरुते नरः । भार्याकोटिशतं दानं यत्फलं परिकीर्तितम् ।। १९.१७ ।। तत्फलं लभते मर्त्यः शिवलोकं च गच्छति । शिवलोकपरिभ्रष्टः पृथिव्यामेकराड्भवेत् ।।१९.१८ ।। समासतः समाख्यातं यथातत्त्वं द्विजोत्तम । न शक्यं विस्तराद्वक्तिउं गोमहात्म्यसमुत्तमम् ।।१९.१९ ।। विगतराग उवाच । देवाः रष्टविधाः प्रोक्ताः तिर्यक्पञ्चविधः स्मृतः । मानुष्यमेकमेवाहुश्चातुर्वर्ण्यः कथं भवेत् ।।१९.२० ।। अनर्थयज्ञ उवाच । पूर्वकल्पसृजत्येष विष्णुना प्रभविष्णुना । एवं वर्णा द्विजश्चासीत्सर्वकल्पाग्रमग्रतः ।।१९.२१ ।। सर्ववेदविदो विप्राः सर्ववेदविदस्तथा । तथा विप्रसहस्राणां यज्ञोत्साहमनो भवेत् ।।१९.२२ ।। वृद्धविप्रसहस्राणां मतमाश्रित्य ब्राह्मणैः । कर्तुं कर्म समारब्धकर्मश्चापि विभज्यते ।।१९.२३ ।। ऋत्वजत्वे स्थिताः केचित्केचित्संरक्षणे स्थिताः । अर्थोपार्जनयुक्तान्ये अन्ये शिल्पे नियोजिताः ।।१९.२४ ।। एवं यज्ञविधानेन कर्तुमरेभिरे पुरा । यथोद्दिष्टेन कर्मेण यज्ञोत्साहमवर्तत ।।१९.२५ ।। आगता ऋषयः सर्वे देवताः पितरस्तथा । अन्योन्यमब्रुवन्तत्र देवर्षिपितृदेवताः ।।१९.२६ ।। यज्ञार्तमसृजद्वर्णं विधिना पातुहेतवः । एवमेव प्रवर्तन्तु भवतिर्द्विजसत्तमाः ।।१९.२७ ।। इज्याध्याध्ययनसम्पन्ना ब्रह्मणा

यत्र कल्पिताः । सुविप्रा विप्रतां यान्तु षड्कर्मानिरताः सदा ।।१९.२८ ।। रक्षणार्तं तु ये विप्राः कल्पिताः शस्त्रपाणयः । कृतत्राणाय विप्राणां नित्यं क्षात्रव्रतोद्भवाः ।।१९.२९ ।। अर्थोपार्जनमुद्दिश्य कल्पिता ये द्विजातयः । ते तु वैश्यत्वमायान्तु वार्तो आपणतोद्भवाः । वधबन्धनकर्मेषु शिल्पस्थानवधेषु च ।।१९.३० ।। कल्पिता ये द्विजातीनां सर्वे शूद्रा भवन्तु ते । प्राजापत्यं ब्राह्मणानामीज्याध्ययनतत्परम् ।।१९.३१ ।। स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां प्रजापालनतत्परम् । वैश्यानां वासवस्थानं वाणिज्यं कृषिजीविनाम् ।।१९.३२ ।। शूद्राणां मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् । महर्षिपितृदेवानां मतमाज्ञाय निश्चितः । एष संकल्पितो ब्रह्मा पद्मयोनिः पितामहः ।।१९.३३ ।। संकल्पप्रभवाः सर्वे देवदानवमानवाः । पशुपक्षिमृगामुख्या यावन्ति जगसम्भवाः ।।१९.३४ ।। भूतसंकल्पकर्ता य कल्पमासीद्विजोत्तम । कीर्तितानि समासेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।।१९.३५ ।। विगतराग उवाच । किं तपः सर्ववर्णानां वृत्तिर्वापि तपोधन । यज्ञाश्चैव पृथक्त्वेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।।१९.३६ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । ब्राह्मणस्य तपो यज्ञाः । तपः क्षात्रस्य रक्षणम् । वैश्यश्च तप वाणिज्य तपः शूद्रस्य सेवनम् ।।१९.३७ ।। प्रतिग्रह धनो विप्रः क्षत्रियस्य धनुर्धनम् । कृषिर्धनं तथा वैश्यः शूद्रः शुश्रूषणं धनम् ।।१९.३८ ।। आरम्भयज्ञः क्षत्रस्य हविर्यज्ञो विशस्तथा । शूद्रः परिचरो यज्ञो जपयज्ञो द्विजातयः ।।१९.३९ ।। सत्य तीर्थ द्विजातीनां रण तीर्थं तु क्षत्रियाः । आर्या तीर्थं तु वैशानां ! शूद्रतीर्थं तु वै द्विजाः ।।१९.४० ।। नास्ति विद्यासमो मित्रो नास्ति दानसमः सखा । नास्ति ज्ञानसमो बन्दुर्नास्ति यज्ञो जपः समः ।।१९.४१ ।। धर्महीनो मृतस्तुल्यो देवतुल्यो जितेन्द्रियः । यज्ञतुल्यो ऽभयं दाता शिवतुल्यओ मनोन्मनः ।।१९.४२ ।। विगतराग उवाच । दान यज्ञस्तपस्तीर्थं संन्यासं योग एव च । एतेषु कतमः श्रेष्ठः श्रोतुमिच्छामि कीर्तय ।।१९.४३ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । दानधर्मसहस्रेभ्यः यज्ञयाजी विशिष्यते । यज्ञयाजीसहस्रेभ्यस्तीर्थयात्री विशिष्यते ।।१९.४४ ।। तीर्थयात्रिसहस्रेभ्यस्तपनिष्टो विशिष्यते । तपनिष्ठसहस्रेभ्यः श्रेष्ठः संन्यासिकः स्मृतः ।।१९.४५ ।। संन्यासीनां सहस्रेभ्यः श्रेष्ठो यच्च जितेन्द्रियः । जितेन्द्रियसहस्रेभ्यः योगयुक्तो विशिष्यते ।।१९.४६ ।। योगयुक्तसहस्रेभ्यः श्रेष्ठो लीनमनः स्मृतः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन आदौ मन विशोधयेत् ।।१९.४७ ।। निगृहीतेन्द्रियग्रामः स्वर्गमोक्षौ तु साधनम् । विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्नरकसाधनम् ।।१९.४८ ।। विगतराग उवाच । चराचराणां भूतानां कतमः श्रेष्ठ उच्यते । कथयस्व ममाद्य त्वं छेत्तुमर्हसि संशयम् ।।१९.४९ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । चराचराणां भूतानां तत्र श्रेष्ठो । चराः स्मृताः । चराणां चैव सर्वेषां बुद्धिमान्श्रेष्ठ उच्यते ।।१९.५० ।। बुद्धिमान्षु ! च सर्वेषु ततः श्रेष्ठ नराः स्मृताः । नराणां चैव सर्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठ उच्यते ।।१९.५१ ।। विद्वर्स्वपि च सर्वेषु कृतबुद्धिर्विशिष्यते । कृतबुद्धिषु सर्वेषु श्रेष्ठः कर्ता स उच्यते ।।१९.५२ ।। कर्तृष्वपि च सर्वेषु ब्रह्मवेदी विशिष्यते । ब्रह्मवेदि परं ! विप्रः नान्यं वेद्मि परंतपः । स विप्रः स तपस्वी च स योगी स शिवः स्मृतः ।।१९.५३ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे दानयज्ञविशेषो नाम उनविंशतितमो ऽध्यायः ।।

विगतराग उवाच । पञ्चविंशति यत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः । कथयस्व ममाद्य त्वं छिद्यते येन संशयः ।।२०.१ ।।

—- तत्त्वनिर्णयम् —-

अनर्थयज्ञ उवाच । सर्वप्रत्यक्षदर्शित्वं कथं मां प्रष्टुमर्हसि । पृष्टेन कथनीयो ऽस्मि एष मे कृतनिश्चयः । शृणु ते सम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वसद्भावमुत्तमम् ।।२०.२ ।।

—- पुरुषः-शिवः-ब्रह्मा (२५) —-

नादिमध्यं न चान्तं च यन्न वेद्यं सुरैरपि । अतिसूक्ष्मो ह्यतिस्थूलो निरालम्बो निरञ्जनः ।।२०.३ ।। अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च अक्षराक्षरवर्जितः । सर्वः सर्वगतो व्यापी सर्वमावृत्य तिष्ठति ।।२०.४ ।। सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः । अजरामरजः शान्तः परमात्मा शिवो ऽव्ययः ।।२०.५ ।। अलक्ष्यलक्षणः स्वस्थो ब्रह्मा पुरुषसंज्ञितः । पञ्चविंशः स विज्ञेयो जन्ममृत्युहरः प्रभुः ।।२०.६ ।। कलाकलङ्कनिर्मुक्तो व्योमपञ्चाशवर्जितः । जलपक्षी यथा तोयैर्न लिप्येत जले चरन् । तद्वद्दोषैर्न लिप्येत पापकर्मशतैरपि ।।२०.७ ।।

—- प्रकृतिः (२४) —-

चतुर्विंशति यत्तत्त्वं प्रकृतिं विद्धि निश्चयम् । विकृतिश्च स विज्ञेयस्तत्त्वतः स मनीषिभिः ।।२०.८ ।। प्रकृतिप्रभवाः सर्वे बुद्ध्यहंकार ।आदयः । विकृतिं प्रतिलीयन्ते भूम्यादि क्रमशस्तु वै ।।२०.९ ।।

—- मतिः-बुद्धिः (२३) —-

मतितत्त्व त्रयोविंश धर्मादिगुणसंयुतः । सत्त्वाधिकसमुत्पन्नबोद्धारं विद्धि देहिनः ।।२०.१० ।।

—- अहंकारः (२२) —-

द्वाविंशति अहंकारस्तत्त्वमुक्तं मनीषिभिः । भूतादि मम पञ्चाह रजाधिकसमुद्भवम् ।।२०.११ ।।

—- आकाशः (सुषिरत्वं) शब्दश ्च (२१-२०) —-

एकविंशति यत्तत्त्वं सुषिरं विद्धि भो द्विज । शब्दातीतं सुषिरत्वं सशब्दगुणलक्षणम् ।।२०.१२ ।। सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः । ताना ।म ।ेकोनपञ्चाशच्छब्दभेदस्तदादयः ।।२०.१३ ।। एवमादीन्यनेकानि स्वरभेदा द्विजोत्तम । गान्धर्वस्वरतत्त्वज्ञैर्मुनिभिः समुदाहृतम् ।।२०.१४ ।। वेणुमुरजतन्त्रीणां दुन्दुभीनां स्वनानि च । शङ्खकाहलकांस्यानां शब्दानि विविधानि च ।।२०.१५ ।। आकाशधातु विप्रेन्द्र शृणु वक्ष्यामि ते दश । पायूपस्थोदर कण्ठ शङ्खलौ मुख नासिकौ ।।२०.१६ ।। हृदिं च दशमं ज्ञेयं देह आकाशसम्भवः । पुनरन्यत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ।।२०.१७ ।। दश धातुगुणा ज्ञेयाः पञ्चभूतः पृथक्पृथक् । आकाशस्य गुणाः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ।।२०.१८ ।। अनाश्रयनिरालम्बमव्यक्तमविकारिता । अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं प्रकृतानि च ।।२०.१९ ।।

—- वायुः स्पर्शश ्च (१९-१८) —-

आकाशधातोर्विप्रेन्द्र ततो वायुसमुद्भवः । शब्दपूर्वगुणं गृह्य वायोः स्पर्शगुणः स्मृतः ।।२०.२० ।। शब्द पूर्वं मयाख्यातं शृणु स्पर्शं द्विजोत्तम । कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णो मृदुस्निग्धखरद्रवाः ।।२०.२१ ।। कर्कशः परुषस्तीक्ष्णः शीतोष्ण दश च द्वयम् । इष्टानिष्टद्वयस्पर्श वपुषा परिगृह्यते ।।२०.२२ ।। प्राणो ऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च । नागकूर्मो ऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः ।।२०.२३ ।। दश वायुप्रधानैते कीर्तिता द्विजसत्तम । धनंजयो भवेद्घोषो देवदत्तो विजृम्भकः ।।२०.२४ ।। कृकरः क्षुधकृन्नित्यं

कूर्मोन्मीलितलोचनः । नाग उद्घाटनं पुष्यं करोति सततं द्विज ।।२०.२५ ।। प्राणः श्वसति भूतानां निश्वसन्ति च नित्यशः । प्रयाणं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राण इति स्मृतः ।।२०.२६ ।। अपनयत्यपानस्तु आहारं मनुजामधः । शुक्रमूत्रवहो वायुरपानस्तेन कीर्तितः ।।२०.२७ ।। पीतभक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलम् । समं नयति गात्रेषु समानो नाम मारुतः ।।२०.२८ ।। स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोपनम् । उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ।।२०.२९ ।। व्यानो विनामयत्यङ्गं व्यङ्गो व्याधिप्रकोपनः । प्रीतिविनाशकथितं वार्धिक्यं व्यान उच्यते ।।२०.३० ।। दशवायुविभागे च कीर्तितो मे द्विजोत्तम । दशवायुगुणांश्चान्यां छृणु कीर्तयतो मम ।।२०.३१ ।। वायोरनियम स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता । बलं शीघ्रं च मोक्षं च चेष्टा कर्मात्मना भवः ।।२०.३२ ।।

—- तेजो रूपश ्च (१७-१६) —-

वायुनापि सृजस्तेजस्तद्रूपं गुणमुच्यते । शब्दस्पर्शसम ज्योतिस्त्रिगुणं समुदाहृतम् ।।२०.३३ ।। शब्दः स्पर्शः पुरा प्रोक्तः श्रृणु रूपगुणं ततः । ह्रस्वं दीर्घमणु स्थूलं वृत्तमण्डलमेव च ।।२०.३४ ।। चतुरस्त्रं द्विरस्त्रं च त्र्यस्त्रं चैव षडस्त्रकम् । शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतो ऽरुणस्तथा ।।२०.३५ ।। श्यामः पिङ्गल बभ्रुश्च नव रङ्गाः प्रकीर्तिताः । नवधा नवरङ्गानामेकाशीति गुणाः स्मृताः ।।२०.३६ ।। तेजोधातु दश ब्रूमः श्रृणुष्वावहितो भव । कामस्तेजो क्षणः क्रोधो जठराग्निश्च पञ्चमः ।।२०.३७ ।। ज्ञानं योगस्तपो ध्यानं विश्वाग्निर्दशमः स्मृतः । दश तेजोगुणांश्चान्यान्प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।।२०.३८ ।। अग्नेर्दुर्धर्षताप्नोति तापपाकप्रकाशनः । शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ।।२०.३९ ।।

—- आपो रसश ्च (१५-१४) —-

ज्योतिसो ऽपि सृजश्चापः सरसो गुणसंयुतः । चतुर्गुणाः स्मृता आपः विज्ञेया च मनीषिभिः ।।२०.४० ।। शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्च स चतुर्गुणः । रूपादिगुण पूर्वोक्त अधुनाथ रसं श्रृणु ।।२०.४१ ।। कटुतिक्तकषायाश्च लवणाम्लस्तथैव च । मधुरश्च रसान्षड्वै प्रवदन्ति मनीषिणः ।।२०.४२ ।। षड्रसाः षड्विभेदेन षड्विंशगुण उच्यते । आपधातु दश त्वन्यान्श्रृणु कीर्तयतो मम ।।२०.४३ ।। लाला सिङ्घाणिका श्लेष्मा रक्तः पित्तः कफस्तथा । स्वेदमश्रु रसश्चैव मेदश्च दशमः स्मृतः ।।२०.४४ ।। दश आपगुणाश्चान्ये कीर्तयिष्यामि तान्श्रृणु । अच्छ शैत्यं रस क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ।।२०.४५ ।। जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमान्यश्रवणाधमः ।

—- भूमिर ्गन्धश ्च (१३-१२) —-

आपश्चाप्यसृजद्भूमिस्तस्या गन्धगुणः स्मृतः ।।२०.४६ ।। चतुरापगुणान्गृह्य भूमेर्गन्धगुणः स्मृतः । शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।।२०.४७ ।। आपःपूर्वगुणाः प्रोक्ता भूमेर्गन्धगुणं श्रृणु । इष्टानिष्टद्वयोर्गन्धः सुरभिर्दुरभिस्तथा ।।२०.४८ ।। कर्पूरः कस्तुरीकं च चन्दनागरुमेव च । कुङ्कुमादिसुगन्धानि घ्राणमिष्टं प्रकीर्तितम् ।।२०.४९ ।। विड्मूत्रस्वेदगन्धानि वक्त्रगन्धं च दुःसहम् । जीर्णस्फोटितगन्धानि अनिष्टानीति कीर्तितम् ।।२०.५० ।। भूमेर्धातु दश त्वन्यान्कथयिष्यामि तच्छृणु । त्वचं मांसं च मेदं च स्नायु मज्जा सिरा तथा ।।२०.५१ ।। नखदन्तरुहाश्चैव केशश्च दशमस्तथा । दश त्वन्यान्प्रवक्ष्यामि श्रृणु भूमिगुणान्द्विज ।।२०.५२ ।। भूमेः स्थैर्यं रजस्त्वं च

काठिन्यं प्रसवात्मकम् । गन्धो गुरुश्च शक्तिश्च नीहारस्थापनाकृतिः ।।२०.५३ ।। गुणधातुविशेषश्च उत्पत्तिश्च द्विजोत्तम । यथा श्रुतं मया पूर्वं कीर्तितं निखिलेन तु ।।२०.५४ ।।

—- बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च (११-२) —-

वैकारिकमहंकारं सत्त्वोद्रिक्तात्तु सात्त्विकः । श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।।२०.५५ ।। बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव कीर्तितानि द्विजोत्तम । हस्तपादस्तथा पायुरुपस्थो वाक्च पञ्चमः ।।२०.५६ ।। श्रोत्रेण गृह्यते शब्दो विविधस्तु द्विजोत्तम । वेणुवीणास्वनानां च तन्त्रीशब्दमनेकधा ।।२०.५७ ।। मुरज सौन्द पणवभेरीपटहनिस्वनम् । शङ्खकाहलशब्दं च शब्दं डिण्डिमगोमुखम् ।।२०.५८ ।। कांसिकाहलमिश्रं च गीतानि विविधानि च । त्वचया गृह्यते स्पर्शः सुखदुःखसमन्वितः ।।२०.५९ ।। मृदुसूक्ष्मसुखं स्पर्शः वस्त्रशय्यासनादयः । तीक्ष्णशस्त्रजलं शैत्य उष्णतप्तक्षतेक्षरः ।।२०.६० ।। एवमादीन्यनेकानि ज्ञेयानीष्टं द्विजोत्तम । चक्षुषा गृह्यते रूपं सहस्राणि शतानि च ।।२०.६१ ।। देवरूपविकाराणि नक्षत्रग्रहतारकाः । मानुषानां विकाराणि ग्रामं नगरपत्तनम् ।।२०.६२ ।। वृक्षगुल्मलतानां च पशुपक्षिशरीसृपां । कृमिकीटपतङ्गानां जलजानामनेकधा ।।२०.६३ ।। शैलदारवरोमाणि रूपाणि विविधानि च । धातुद्रव्यविकाराणि रूपाणि द्विजसत्तम ।।२०.६४ ।। जिह्वया गृह्यते स्वादो हृद्याहृद्यो द्विजोत्तम । फलमूलानि शाकानि कन्दानि पिशितानि च ।।२०.६५ ।। पक्वापक्व विशेषाणि दधिक्षीरघृतानि च । व्रीह्योषधिरसानां च मिश्रामिश्रमनेकधा ।।२०.६६ ।। षड्धर्मप्रतिभेदेन रसभेदशत स्मृतम् । घ्राणेन गृह्यते गन्ध इष्टानिष्टो द्विजर्षभः ।।२०.६७ ।। गुडाज्यं गुग्गुलुर्भष्मचन्दनागरुकं तथा । कस्तूरिकुङ्कुमादीनामिष्टो गन्धो मनोहरः ।।२०.६८ ।। व्रणमूत्रपुरीषाणां मांसपर्युषितानि च । वातकर्मादिदुर्गन्ध अनिष्टः समुदाहृतः ।।२०.६९ ।। हस्तेन कुरुते कर्म विविधानि द्विजोत्तम । माहेन्द्रं वारुणं चैव वायव्याग्नेयमेव च ।।२०.७० ।। आग्नेयपवनादीनि कांस्यो लोहस्त्रपुस्तथा । अग्निकर्माण्यनेकानि यज्ञहोमक्रियास्तथा ।।२०.७१ ।। सूर्यव्यजनवातेन मुखवातेन वै तथा । चमरचर्मवातेन वातयन्त्रं च वायवम् ।।२०.७२ ।। वारुणं तोयकर्माणि कुरुते विविधानि च । रसोपरसकर्माणि तस्य पोषणकर्म च ।।२०.७३ ।। स्नानाचमनकर्माणि वस्त्रशौचादयस्तथा । कायशौचं च कुरुते तृषानाशनमेव च ।।२०.७४ ।। नवमानि ह्यनेकानि वारुणं कर्म उच्यते । माहेन्द्रं पार्थिवं कर्म अनेकानि द्विजोत्तम ।।२०.७५ ।। कुलालकर्मभूकर्म कर्म पाषाणमेव च । दारुदन्तिमश्रृङ्गादि कर्म पार्थिवमुच्यते ।।२०.७६ ।। चतुष्कर्म समासेन हस्ततः परिकीर्तितम् । पादाभ्यां गमनं कर्म दिशश्च विदिशस्तथा ।।२०.७७ ।। निम्नोन्नतसमे देशे शिलासंकटकोटरे । तोयकर्दमसंघाते बहुकण्टकसंकुले ।।२०.७८ ।। पायुकर्म विसर्गं तु कठिनद्रवपिच्छिलम् । सरक्तफेनिलादीनि पायुशक्ति प्रमुञ्चते ।।२०.७९ ।। उपस्थकर्म आनन्दं करोति जननं प्रजा । स्त्रीपुंनपुंसकं चैव उपस्थं कुरुते द्विज ।।२०.८० ।। वाचा तु कुरुते कर्म नवधा द्विजपुङ्गव । स्तुतिनिन्दा प्रशंसा च आक्रोशः प्रिय एव सः ।।२०.८१ ।। प्रश्नो ऽनुज्ञा तथाख्यानमाशीश्च विधयो नव । एता नवविधा वाणी कीर्तितो मे द्विजोत्तम ।।२०.८२ ।।

—- मनश ्चोन्मनश ्च (१) —-

अधुना कथयिष्यामि मनसो नव वै गुणान् । चलोपपत्तिः स्थैरं च विसर्गकल्पनाक्षमा । सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ।।२०.८३ ।। इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः

समाधिता । मनसो द्विविधं रूपं मनश्चोन्मन एव च ।।२०.८४ ।। मनस्त्विन्द्रियभावत्वे उन्मनस्त्वमतीन्द्रिये । निगृहीता विसृष्टं च बन्धमोक्षौ तु साधनम् ।।२०.८५ ।। निगृहीतेन्द्रियग्रामः स्वर्गमोक्षौ तु साधनम् । विसृष्टे इन्द्रियग्रामे दुःखसंसारसाधनम् ।।२०.८६ ।। सकलं निष्कलं चैव मन एव विदुर्बुधाः । सकलं मननानात्वे एकत्वे मननिष्कलम् ।।२०.८७ ।।

—- उन्मनः —-

विगतराग उवाच । मनः स्ववेद्यं लोकानामुन्मनस्तु न विद्यते । उन्मनः कथयास्माकं कीदृशं लक्षणं भवेत् ।।२०.८८ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । उन्मनस्त्वं गते विप्र निबोध दशलक्षणम् । न शब्दं शृणुते श्रोत्रं शङ्खभेरीस्वनादपि ।।२०.८९ ।। त्वचः स्पर्शं न जानाति शीतोष्णमपि दुःसहम् । रूपं पश्यति नो चक्षुः पर्वताभ्यधिको ऽपि वा ।।२०.९० ।। जिह्वा रसं न विन्देत मधुराम्लवतो ऽपि वा । गन्धं जिघ्रति न घ्राणा तीक्ष्णं वाप्यशुचीन्यपि ।।२०.९१ ।। उन्मनस्तव मे ख्यातं सर्वद्वैतविनाशनम् । भवपारगसुव्यक्तं निष्कलं शिवमव्ययम् ।।२०.९२ ।। स शिवः स परो ब्रह्मा स विष्णुः स परो ऽक्षरः । स सूक्ष्मः स परो हंसः सो ऽक्षरः क्षरवर्जितः ।।२०.९३ ।। एष उन्मन जानीहि शिवश्च द्विजपुङ्गव । कीर्तितो ऽस्मि समासेन किमन्यत्परिपृच्छसि ।।२०.९४ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे पञ्चविंशतितत्त्वनिर्णयो नाम विंशतिमो ऽध्यायः ।।

—- —-

विगतराग उवाच । अहो मतिमतां श्रेष्ठ अहो धर्मभृतां वर । अहो दम शमः सत्य अहो यज्ञ अहो तपः ।।२१.१ ।। अनेनामृतवाक्येन विस्मयो मे परो गतः । प्रीतो ऽस्मि च तपाधारज्ञानाद्भुतरसेन च ।।२१.२ ।। किं ददामि वरं ब्रूहि दातास्मि तव चेप्सितम् । एतच्छ्रुत्वा ततस्तेन प्रत्युवाच शुभां गिरम् ।।२१.३ ।। [अनर्थयज्ञ उवाच ।] को भवान्वरदश्रेष्ठ देवदानवराक्षसाः । अथवा भगवान्विष्णुर्मम जिज्ञासुरागतः ।।२१.४ ।। व्यक्तं त्वां पुरुषश्रेष्ठ जानामि पुरुषोत्तम । रूपं दर्शय गोविन्द यद्यस्ति तपसः फलम् ।।२१.५ ।। ततस्तु पुण्डरीकाक्षो दर्शयामास स्वां तनुम् । शङ्खचक्रगदापाणिः पीताम्बरधरो हरिः ।।२१.६ ।। अनर्थयज्ञस्तं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः । प्रहर्षमतुलं लब्ध्वा अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः ।।२१.७ ।। वेपमानस्वरेणात्र उवाच च जनार्दनम् । अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ।।२१.८ ।। नमो नमस्ते ऽस्तु जनादिसम्भवे नमो नमस्ते ऽस्तु च विश्वरूपिणे । नमो नमस्ते ऽस्तु जनाभिसम्भवे नमो नमस्ते ऽस्तु पितामहोद्भवे ।।२१.९ ।। नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रशीर्षिणे नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रचक्षुषे । नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रलिङ्गिने नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रवक्षसे ।।२१.१० ।। नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रमूर्तये नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रबाहवे । नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रवक्त्रिणे नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रमायिने ।।२१.११ ।। नमो नमस्ते ऽस्तु वराहरूपिणे नमो नमस्ते ऽस्तु महीसमुद्धृते । नमो नमस्ते ऽस्तु च भूतसृष्टिने नमो नमस्ते चतुराश्रमाश्रये ।।२१.१२ ।। नमो नमस्ते नरसिंहरूपिणे नमो नमस्ते दितिजोरदारिणे । नमो नमस्ते ऽसुरचक्रसूदने नमो नमस्ते ऽसुरदर्पनाशने ।।२१.१३ ।। नमो नमस्ते दितिपुत्रदामने नमो नमस्ते बलियज्ञसूदने । नमो नमस्ते ऽस्तु षडर्धविक्रमे नमो नमस्ते त्रिदशार्तिनाशने ।।२१.१४ ।। नमो नमस्ते ऽस्तु अनन्त अच्युते नमो नमस्ते जगदर्तिनाशने ।

नमो नमस्ते मधुकैटनाशने नमो नमस्ते ऽस्तु त्रिलोकबान्धवे ।।२१.१५ ।। नमो नमस्ते त्रिदशाभिनन्दने नमो नमस्ते ऽस्तु च दिव्यचक्षुषे । नमो नमस्ते ऽस्तु भवान्तपारगे नमो नमस्ते ऽस्तु त्रिलोकपूजिते ।।२१.१६ ।। नमो नमस्ते ऽस्तु गदाग्रपाणये नमो नमस्ते वरचक्रपाणये । नमो नमस्ते ऽस्तु च शङ्खपाणये नमो नमस्ते ऽस्तु च कम्बुपाणये ।।२१.१७ ।। नमो नमस्ते ऽस्तु जलौघशायिने नमो नमस्ते हरमर्दरूपिणे । नमो नमस्ते खगराजकेतवे नमो नमस्ते शशिसूर्यलोचने ।।२१.१८ ।। नमो नमस्ते उरगारिवाहने नमो नमस्ते ऽद्भुतरूपदर्शिने । नमो नमस्ते ऽयुतसूर्यतेजसे नमो नमस्ते ऽमृतमन्थनध्रुवे ।।२१.१९ ।। नमो नमस्ते ऽमरलोकसंस्तुते नमो नमस्ते जगमण्डपाश्रये । नमो नमस्ते जगदेकवत्सले नमो नमस्ते शिवसर्वदे नमः ।।२१.२० ।। क्षमस्व गोविन्द ममापराधम अतीव पृष्टेन दुरात्मनेन । मयेद सर्वं कथितं स्मयेन दयां कुरु त्वं त्रिदशेश्वरेण ।।२१.२१ ।। वैशम्पायन उवाच । स्तोत्रेणानेन संतुष्टः केशवः परवीरहा । प्रत्युवाच महासेनो गिरया निरुपस्पृहा ।।२१.२२ ।। स्तोत्रेणानेन मे तात तुष्टो ऽस्मि भृशमेजितः । दुर्लभान्यपि त्रैलोक्ये ददामि वरमीप्सितम् ।।२१.२३ ।। अनेन मां स्तौति निराश्रितेन त्वयोक्तवेदार्थमनोहरेण । यावन्ति तत्राक्षरसंख्यमस्ति तावन्ति कल्पान्दिवि ते वसन्ति ।।२१.२४ ।। त्वं चापि मे ब्रूहि वरं यथेष्टं त्रैलोक्यराज्यादपि निर्विशङ्कम् । ददामि किं सप्तमहीश्वरत्वम अथार्थराशिं बहुकन्यकां वा ।।२१.२५ ।। श्रुत्वैव दिव्यं वरमच्युतस्य प्रणम्य पादद्वयपङ्कजे तु । विज्ञाय विष्णुं वरदं वरेण्यं ? प्रह चेतः पुकान्चितो ऽतो ऽब्रवीत् ।।२१.२६ ।। अनर्थयज्ञ उवाच । न कामये ऽन्यप्रवरं तु देव असंशयं बन्धनसारमेकम् । विमुक्तबन्धो भवतः प्रसादाद भवामि गोविन्द रतश्च धर्मे ।।२१.२७ ।। भगवानुवाच । यथैव चित्तं तव सुप्रसन्नं महर्षिदेवैरपि नैव दृष्टम् । अकल्मषं दुःखविवर्जितत्वम भवार्णवस्तीर्णमसंशयेन ।।२१.२८ ।। गच्छाम भो साम्प्रत श्वेतद्वीपम अगम्य देवैरपि दुर्निरीक्ष्यम् । मद्भक्तिपूतमनसा प्रयाति घोरार्णवे नैव पुनश्चरन्ति ।।२१.२९ ।। वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा हरिस्तत्र करे गृह्य तपोधनम् । ततः सो ऽन्तर्हितस्तत्र तेनैव सह केशवः ।।२१.३० ।। एवं हि धर्मस्त्वधिकप्रभावाद गतः स लोकं पुरुषोत्तमस्य । अशेषभूतप्रभवाव्ययस्य सनातनं शाश्वतमक्षरस्य ।।२१.३१ ।। त्वमेव भक्तिं कुरु केशवस्य जनार्दनस्यामितविक्रमस्य । यथा हि तस्यैव द्विजर्षभस्य गतिं लभस्व पुरुषोत्तमस्य ।।२१.३२ ।। किमन्य भूयः कथयामि राजन यदस्ति कौतूहलमन्यशेषम् । पृच्छस्व मां तात यथेप्सितं ते भविष्यभूतं भवतो यथेष्टम् ।।२१.३३ ।। जनमेजय उवाच । कियन्ति कल्पानि गतानि पूर्वम भविष्यकल्पानि कियन्ति विप्र । एकैककल्पं कियदिन्द्रमुक्तम प्रवर्तमानादपि कीर्तयस्व ।।२१.३४ ।। वैशम्पायन उवाच । परार्धकल्पं गत पूर्व राज्यम चतुर्दशैवेन्द्र नरेन्द्र कल्पम् । तथैव मन्वन्तर कल्पमेकम भविष्यकल्पं च परार्धमेव ।।२१.३५ ।। वराहकल्पः प्रथमो बभूव गताश्च मन्वन्तर षट्नरेन्द्र । चतुर्युगं सप्तति एकयुक्तं मन्वन्तरा संख्यमुदाहरन्ति ।।२१.३६ ।। मन्वन्तराणां च चतुर्दशैव कल्पस्य संख्या मुनयो वदन्ति । कल्पायुतश्चाह पितामहस्य तथा च रात्रिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।।२१.३७ ।। षड्लक्षकल्पेन तु मासमाहुस तद्वादशा वर्षमुदाहरन्ति ।।२१.३८ ।। तेनाब्देन परार्धकल्पगुणितं ब्रह्मायुरित्युच्यते त्रैलोक्याधिपतिः प्रधानपुरुषो ब्रह्माप्यनित्यः स्मृतः । शेषं भूतचतुर्विधस्य नियतं जीवस्य किं शोच्यते तस्मान्नास्ति जगत्सुसारविमलं मुक्त्वा शिवं शाश्वतम् ।।२१.३९ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे कल्पनिर्णयो नामैकविंशतिमो ऽध्यायः ।।

जनमेजय उवाच । श्रुतो ऽथाङ्गमुखाद्धर्मसारसंग्रहमुत्तमम् । मधुरश्लक्ष्णवाणीभिः सम्यग्वेदार्थसंयुतम् ।।२२.१ ।। न्याययुक्तं महासारं गुह्यज्ञानमनुत्तरम् । तृप्तो

ऽस्मीहामृतं पीत्वा जन्ममृत्युरुजापहम् ।।२२.२ ।। प्रश्नमेकान्य पृच्छामि नामहेतुं तपोधन । वर्णगोत्राश्रमं तस्माच्छ्रोतुमिच्छामि ते पुनः ।।२२.३ ।। वैशम्पायन उवाच । शृणु राजन्नवहितो योगेन्द्रस्य महात्मनः । आश्रमं वर्णजातीनां वक्ष्याम्येव नराधिप ।।२२.४ ।। हिमवद्दक्षिणे पार्श्वे मृगेन्द्रशिखरे नृप । महेन्द्रपथगा नाम नदीतीरे नराधिप ।।२२.५ ।। तत्राश्रमपदं तस्य पुलिने सुमनोरमे । वसति स्म महाभागस्तत्त्वपारगनिस्पृहः ।।२२.६ ।। शीलशौचसमाचारो जितद्वन्द्वो जितश्रमः । जितमानभयक्रोधो जितसर्वपरिग्रहः ।।२२.७ ।। सोमवंशप्रसूतास्ते क्षत्रिया द्विजतां गताः । तपसा विनयाचारैर्विष्णुना द्विजकल्पिताः ।।२२.८ ।। अजिता नाम तत्पूर्वं कामक्रोधजितेन तु । संकल्पस्तस्य राजेन्द्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।।२२.९ ।। अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः । अधिदैवतसांनिध्यं दशायतन पञ्च च ।।२२.१० ।। दशयज्ञव्रतं चीर्णं दशकामपराजितः । नियमान्दश संश्रित्य दश वायव ऋत्विजः ।।२२.११ ।। दशाक्षरेण मन्त्रेण दशधर्मक्रियापदः । दशसंयमदीप्ताग्नौ जिह्वातेजोदशेन्द्रियः ।।२२.१२ ।। दशयोगासनासीनो दशध्यानपरायणः । बुद्धिर्वेदी मनो यूपः सोमपानो ऽमृताक्षरः ।।२२.१३ ।। दक्षिणाभय भूतेभ्यः पशुबन्ध स्वयंकृतः । विनार्थं यज्ञमिष्ट्वा तु कालं च क्षपयत्यसौ । अनर्थयज्ञं तं प्राहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।।२२.१४ ।। जनमेजय उवाच । दशयज्ञमहं श्रोतुं देहि मां द्विजसत्तम । दशकामदशध्यानं दशयोगदशाक्षरम् ।।२२.१५ ।। वैशम्पायन उवाच । ब्रह्मदेवपितृयज्ञो यज्ञो भूतातिथेश्च ह । जपो योगस्तपो ध्यानं स्वाध्यायश्च दश स्मृतः ।।२२.१६ ।। पत्नीपुत्रपशुभृत्यधनधान्ययशःश्रियः । मान भोग दश राजन्दशकाम उदाहृतः ।।२२.१७ ।। मानसो यौगपद्यश्च संक्षिप्तश्च विशाम्पते । विशाला नाम योगश्च ततो द्विकरणः स्मृतः ।।२२.१८ ।। रविः सोमो हुताशश्च स्फटिकाम्बरमेव च । दशयोगासनासीनो नित्यमेव तपोधनः ।।२२.१९ ।। अनिरोधमनाः सूक्ष्मं ध्यायेद्योगः स मानसः । प्राणायामैर्मनो रुद्ध्वा यौगपद्यः स उच्यते ।।२२.२० ।। ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं स्थावरजङ्गमम् । प्रलीयमानं ध्यायेत क्रमात्सूक्ष्मं विचिन्तयेत् ।।२२.२१ ।। संक्षिप्त एष आख्यातो विशालां छृणु तत्त्वतः । ब्रह्मादिसूक्ष्मपर्यन्तं चिन्तयीत विचक्षणः ।।२२.२२ ।। संक्षिप्तां च विशालां च चिन्तयीत परस्परम् । एषा द्विकरणी नाम योगस्य विधिरुच्यते ।।२२.२३ ।। देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् । पङ्कजस्य च मध्ये तु कर्णिकां विद्धि गोपते ।।२२.२४ ।। कर्णिकायास्तु मध्ये तु पञ्चबिन्दुं विदुर्बुधाः । रविसोमशिखां चैव स्फटिकाम्बरमेव च ।।२२.२५ ।। रविमण्डलमध्ये तु भावयेच्चन्द्रमण्डलम् । तस्य मध्ये शिखां ध्यायेन्निर्धूमज्वलनप्रभाम् ।।२२.२६ ।। अग्निमध्ये मणिं ध्यायेच्छुद्धधाराजलप्रभम् । तस्य मध्ये ऽम्बरं ध्यायेत्सुसूक्ष्मं शिवमव्ययम् ।।२२.२७ ।। दशयोगमिदं राजन्कथितं च मया तव । दशध्यानं समासेन कीर्तितं शृणु तद्यथा ।।२२.२८ ।। घोषणी पिङ्गला चैव वैद्युती चन्द्रमालिनी । चन्द्रा मनोऽनुगा चैव सुकृता च तथापरा ।।२२.२९ ।। सौम्या निरञ्जना चैव निरालम्बा च कीर्तिता । सुपिषित्वाङ्गुलौ श्रोत्रे ध्वनिमाकर्णयेन्नरः ।।२२.३० ।। तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्प्यते । पिङ्गलां तु शिखाधूमां ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितः ।।२२.३१ ।। विमुक्तः सर्वपापेभ्यो निर्द्वन्द्वपदमाप्नुयात् । वैद्युती तु निशामध्ये लक्षते ऽजमनामयम् ।।२२.३२ ।। पञ्चमाससदाभ्यासाद्दिव्यचक्षुर्भवेन्नरः । बिन्दुमालां ततः पश्येत्तरुच्छायासमाश्रिताम् ।।२२.३३ ।। जात्यस्फटिकसंकाशं दृष्ट्वा मुच्यति बन्धनैः । ध्यायेन्मनोऽनुगा नाम पक्ष्मीरापीड्य लोचने ।।२२.३४ ।। श्वेतपीतारुणं बिन्दुं दृष्ट्वा भूयो न जायते । मनोऽनुगादि षड्वेते ध्यानमुक्तं मया तव ।।२२.३५ ।।

—- परमाणुः —-

अधुनान्यत्प्रवक्ष्यामि परमाणु चतुर्विधम् । पार्थिवादिचतुर्भूतं यैर्व्याप्तं निखिलं जगत् । लक्षणं तस्य राजेन्द्र शृणु वक्ष्यामि साम्प्रतम् ।।२२.३६ ।। पार्थिवोर्ध्वगतिः सूक्ष्मः परमाणु नराधिप । प्रत्यक्षदर्शनं ध्यानं लक्षयेन्नियतं शुचिः ।।२२.३७ ।। मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुना चन्द्रमा यथा । तेन यो ऽभ्यसते नित्यं स योगी भुवनेश्वरः ।।२२.३८ ।। अधोगति महाराज परमाणु जलोद्भवः । अभ्यसेद्यदिदं राजन्सर्वपातकनाशनम् ।।२२.३९ ।। आग्नेयपरमाणूनि तिर्यगूर्ध्वगतिः स्मृता । य इदं ध्यायते नित्यमुत्तमां गतिमाप्नुयात् ।।२२.४० ।। वायव्यपरमाणूनि अधोर्ध्वतिर्यगास्मृता । न स मुह्यति तं दृष्ट्वा वायुसम्भव भूपते ।।२२.४१ ।। चत्वार एते राजेन्द्र परमाणु निरीक्षते । तेन सर्वमखैरिष्टं तेन तप्तं तपस्तथा ।।२२.४२ ।। तेन दत्ता मही कृत्स्ना सप्तसागरसंवृता । सर्वतीर्थाभिषेकश्च सर्वव्रतक्रिया तथा ।।२२.४३ ।। अनेनैव विधानेन दशध्यानं नराधिप । कुरुते अव्यवच्छिन्नं सर्वकामफलप्रदम् ।।२२.४४ ।।

—- दशाक्षरमन्त्रः —-

दशाक्षरमहाराज योगीन्द्रस्य महात्मनः । कथयामि समासेन शृणुष्वावहितो भव ।।२२.४५ ।। प्रणवादिस्वरा त्रीणि दीर्घबिन्दुसमायुतम् । पञ्च पञ्च चवर्गे तु वायुबीजमधस्थितम् ।।२२.४६ ।। त्रयोदशस्वरायुक्तं पञ्चम परिकीर्तितम् । पञ्चविंशतिमः षष्ठ अक्षरः परिकीर्तितः ।।२२.४७ ।। यादृशं पञ्चमः प्रोक्तं सप्तमे च प्रयोजयेत् । अकारस्वरसंयुक्तं सर्वपातकनाशनम् ।।२२.४८ ।। प्रथमं पञ्चमे वर्गे तृतीयस्वरयोजितम् । उक्तरेकारसंयुक्तं नवमं परिकीर्तितम् ।।२२.४९ ।। दशमः पुनरोंकारः मन्त्रश्रेष्ठो दशाक्षरः । जपतो ध्यायते वापि पार्थिवादि क्रमेण तु ।।२२.५० ।। मुच्यते सो ऽपि संसारे संशयो नास्ति भूपते । आचारमूलो धर्मस्तु धर्ममूलो जनार्दनः । तेन सर्वजगद्व्याप्तं त्रैलोक्यं स चराचरं ।।२२.५१ ।।

—- आचारविधिः —-

आचाराल्लभतीह आयुरतुलमैश्वर्यवित्तं तथा आचारात्सुतमीप्सितं च लभते श्रीकीर्तिप्रज्ञायशः । आचाराल्लभते च लक्ष्ममतुलं ख्यातिं तथैवोत्तमम आचारादिह मन्त्रधर्मपरमं प्राप्नोति निःसंशयम् ।।२२.५२ ।। जनमेजय उवाच । आचारात्प्रभवानुसङ्गकथितं सुश्लिष्टधर्माकरम आचारात्कतिधाङ्ग कीर्तय पुनस्तृप्तिर्न मे जायते । सर्वज्ञः त्वमहं शृणोमि वरदं किञ्चिन्न मे शाश्वरम तन्मे कीर्तय धर्मसारशुभदमाचारमूलाश्रयम् ।।२२.५३ ।। वैशम्पायन उवाच । नित्यं नम्रशिरोद्विजातिगुरुषु शुश्रूषणं दैवतम तिष्ठेनाचमनेन चाशनकरं वामास्थिमानादरम् । सूर्याग्निशशिबन्धुरार्यपुरतः कुर्यान्न चावश्यकम शस्ये भस्मनि गोव्रजेद्विजजलं कुर्यान्न चार्कं नरः ।।२२.५४ ।। पादेनाग्निजलं स्पृशेन्न च गुरुं पादेन पादं तथा शौचं कार्य जलादिना च नियतं नाधो जलं कारयेत् । कुर्यान्नित्यभिवादनं द्विजगुरोर्मातापितृर्दैवतम एताचारविधिः समासनियमस्तुभ्यं मया कीर्तितम् ।।२२.५५ ।।

—- स्त्रियः —-

जनमेजय उवाच । स्त्रीणां किं प्रियमस्ति तद्वद् विभो संसारसारस्त्रियाम किं सद्भाव न वेद्मि तस्य विषये किं द्वेष्य किं तात्प्रियम् । पश्यामि न च तस्य गर्भकलया प्राप्नोति निःसंशयम मायाजालसहस्त्रगापि युवती कुर्वन्ति भर्ता प्रियम् ।।२२.५६ ।। वैशम्पायन उवाच । राजन्किं प्रियमस्ति अर्थपरतः पश्यामि नान्यन्नृपे पुत्रार्थैकप्रयोजनं

युवतयः स्वायम्भुवोक्तामरैः । कान्ता नित्यकला प्रवर्तनकरी धर्मसखाया सती माया वापि करोति सद्य मनुजात्यक्तान्य वा सेवते ।।२२.५७ ।। स्त्रीसङ्गं परिवर्जयेन्नरपते आयासदं दुःखदम मृत्युद्वारभयाकरं विषगृहमापत्सुघोरालयम् । अग्निर्मारुतमत्तवारणसम तस्यानुगामी सदा स्त्रीहेतोर्हतरावणस्त्रिदशप इन्द्रो ऽपि विस्थापितः । स्त्रीहेतोरपि चन्द्रमास्त्रिभुवने धिक्तां गतश्चामरो । दण्डक्षो हतराष्ट्रपौरसहितः किं भूय वक्ष्याम्यहम् ।।२२.५८ ।।

—- विप्रमुनिभिक्षुनिर्ग्रन्थिपरिव्राजकर्ष्यादयः —-

जनमेजय उवाच । विप्रे कीदृशलक्षणं भवति भो कीदृग्मुनिश्चोच्यते तेनार्थेन भवेत भिक्षु भगवन्निग्रन्थि को वा द्विज । केनार्थेन भवेद्विजेन्द्र भगवन्ज्ञेयः परिव्राजकः ! ज्ञेयाः किमृषयश्च लक्षण मुनेरिच्छामि ज्ञातुं पुनः ।।२२.५९ ।। वैशम्पायन उवाच । सत्यं शौचमहिंसता दमशमौ भूतानुकम्पी सदा आत्मारामजितो स्वधर्मनिरतः सत्त्वस्थ नित्यं मनः । कामक्रोधयमस्वदारनिरतः संत्यज्य लोभः शनैः एवं यः कुरुते द्विजातिसुवरः शूद्रो ऽपि यः संयमी ।।२२.६० ।। तस्माच्छद्मकवर्जितः स भगवान्संसारभीभिद्यकः यत्तत्स्थानपरं व्रजन्ति पुरुषाः तस्मात्परिव्राजकः । ग्रन्थिदारसुतं धनंश्च विरति निर्ग्रन्थिक सोच्यते रम्यन्ते ऋषिराश्रमे धृतिमनस्तस्मादृषिः सोच्यते ।।२२.६१ ।। कायवाङ्मनदण्डतत्परतरस्ते दण्डिकरूच्यते सद्धर्मश्रवणं वदन्ति श्रवणः सद्धर्मब्रह्माक्षरः । पाशप्रक्षिपतं पशुत्वसकलं पाशूपतास्ते स्मृताः विप्रे पाशुपतादिभिक्षुसकलं पृष्टो ऽस्म्यहं लक्षणम् ।।२२.६२ ।। सर्वं तत्कथितो ऽसि लक्षण मया सन्धिश्चनिर्नाशनम प्रज्ञासंग्रहशीतवर्धनपरं संसारनिर्मूलनम् ।

एतज्ज्ञानपरं प्रबोधमतुलं नित्यं शिवं धार्यते ।।२२.६३ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे द्वाविंशतितमो ऽध्यायः ।।

जनमेजय उवाच । देवानां दानवानां च उत्तरारणिमेव च । विद्विषन्ति च ते ऽन्योन्यं कारणं तस्य कीर्तय ।।२३.१ ।। वैशम्पायन उवाच । पापपुण्यस्वभावाभ्यां देवदैत्यस्य भूपते । धर्मपक्षस्मृतो देवो दानवो ऽधर्मपक्षतः ।।२३.२ ।। हेतुना तेन राजेन्द्र अन्योन्यं विद्विषन्ति ते । देवद्वेष्टासुराः सर्वे विबुधाश्चासुरद्विषः ।।२३.३ ।।

—- धर्माधर्मविपक्षता —-

धर्माधर्मविपक्षतां शृणु परां भूतानुकम्पोदयाम सत्यं शौचमहिंसता दमशमो निर्मानमीर्ष्यारुषा । तृष्णालोभरतस्य कामविषयः सर्वेन्द्रियाणां जयः आध्यात्मेषु रतिः प्रसन्नमनसो निर्द्वन्द्वसर्वालयः ।।२३.४ ।। पापोपेक्षणशश्वपुण्यमुदितो दीनेषु कारुण्यता दानं शीलधृतिक्षमाजपतपः स्वाध्यायमौने रतिः । योगाभ्यासरतिर्दिवौकसगणे ज्ञाने च सांख्ये तथा अक्रोधार्जवतेजयज्ञमभयं संतोष अद्रोहता ।।२३.५ ।। त्यागो मार्दवहीरचापलरतिर्न्यासाभिमानो ग्रहात मैत्रीभावसदारपैशुनमतिर्ब्राह्मण्यश्रद्धान्वितः । एताचार सदा नरेन्द्र विबुधाः संक्षेपतः कीर्तिताः दैत्यानां शृणु कीर्तये स्ववहितो ऽसम्भाव्य तेषां निजम् ।।२३.६ ।। दैत्याः पापरतिस्वभावचपला निर्लज्जदर्पालसाः कामक्रोधवशाः सुदुष्टमनसस्तृष्णाधिका निर्दयाः । शौचाचारविवर्जिता गुरुगिरान्नानित्य कुर्युः क्रियाः जीवाकर्षणजीवनः प्रतिदिनं मोहान्धरागान्विताः ।।२३.७ ।। निद्रा नित्य दिवा प्रसक्तमशुचिः सूर्योदये सुप्यते आशापाशशतैर्निबद्धहृदयो हृत्वा परस्वं पुनः । मात्सर्यात्परपाकभेदनिरतो मूलस्य दुष्पूरता ! नास्तीकत्वपराङ्गनास्वभिरत उत्कोचकामः

सदा ।।२३.८ ।। देवब्राह्मण विद्विषन्ति सततं लोभाच्च कार्यक्रिया धर्मं दू षयते च मूढ़हमनसा आर्यं च तीर्थं तथा । हन्तव्यान्यहताश्च मन्यबहवो विस्फूर्जितमद्रुवन दैत्यानां कथितं च चिह्न कतिचित्सद्भावतः कीर्तितम् ।।२३.९ ।। मर्त्येष्वेव नरेन्द्र मानुषमभूद्देवासुराणां नृपः यो यं प्रोक्तः स्वभावतामुभयतो मानुष्यलोके तथा । यन्मे पृच्छितवान्नरेन्द्र कथितं यत्त्वं पुरा गोपितम विद्वेषोभयकारणं नरपते किं भूय वक्ष्याम्यहम् ।।२३.१० ।।

—- निद्रोत्पत्तिः —-

जनमेजय उवाच । अस्ति कौतूहलं चान्यं पृच्छामि त्वां द्विजोत्तम । कथं निद्रा समुत्पन्ना सर्वभूतविमोहनी ।।२३.११ ।। रात्रौ प्रजायते कस्माद्दिवा कस्मान्न जायते । कस्माच्च कुरुते जन्तोर्निद्रा नेत्रप्रमीलनम् । एतन्मे संशयं छिन्धि सर्वज्ञो ऽसि द्विजोत्तम ।।२३.१२ ।। वैशम्पायन उवाच । देवी ह्येषा महाभागा निद्रा नेत्राश्रया नृणाम् । तस्या वशं गतं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।।२३.१३ ।। सदेवदानवगणा गन्धर्वोरगराक्षसाः । यक्षभूतपिशाचाश्च पशुपक्षिसरीसृपाः ।।२३.१४ ।। गुह्यकाश्च मृगा नागा किंनरा जलजोरगाः । निद्रावशगताः सर्वे पाप्मना त्वभिलङ्घिताः ।।२३.१५ ।। देवदानवकर्मान्ते तस्मिन्नमृतसम्भवे । मन्दरोत्थापने विष्णुर्देवासुरसमागमे ।।२३.१६ ।। जायते विग्रहे त्वेषा कृते ह्यमृतमन्थने । रजस्तमश्चासुरं वै सत्त्वं देवकृतैः शुभैः ।।२३.१७ ।। ततः सत्त्वमयी देवी रजस्तमनिवासिनी । क्रोधजा वै स्थिता मध्ये देवदानवपक्षयोः ।।२३.१८ ।। तामद्भुतमयीं दृष्ट्वा विस्मिता देवदानवाः । तस्याः प्रभावाभिहता दुद्रुवस्ते दिशो दश ।।२३.१९ ।। तत्र पीताम्बरधरो विष्णुरेकस्तु तिष्ठति । साभिगत्वा विशालाक्षी नारायणमथाब्रवीत् ।।२३.२० ।। देवदानवनाथस्त्वं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । देहि देव ममावासं यत्राहं निवसे सुखम् ।।२३.२१ ।। ततो नारायणस्तुष्टस्तां देवीं प्रत्यभाषत । शरीरे मम वस्तव्यं विष्णुरेनामथाब्रवीत् ।।२३.२२ ।। ततस्तां वैष्णवं तेजः पाप्मना समतिष्ठत । ततः शेते स वैकुण्ठः पाप्मना त्वभिलङ्घितः ।।२३.२३ ।। तस्मिन्शयाने वित्रस्ता देवासुरगणास्तथा । ऊचुस्ते परमोद्विग्नाः शयानं विष्णुमच्युतम् ।।२३.२४ ।। त्रातारं नाभिगच्छाम उत्तिष्ठोत्तिष्ठ केशव । ततः शङ्खगदापाणिरुत्तिष्ठत महाभुजः ।।२३.२५ ।। उत्थितश्च विशालाक्षः पाप्मना तस्य पृष्ठतः । ततः सा विग्रहवती स्थिता नारायणालये ।।२३.२६ ।। विष्णुर्देवासुरगणानिदं वचनमब्रवीत् । अस्माकं वै शरीरेषु इयं पाप्मा विनिःसृता ।।२३.२७ ।। एषाभिसत्त्वारसता सत्येन भगिनी मम । विश्रुतां त्रिषु लोकेषु तां पूजयथ मां यथा ।।२३.२८ ।। ततो देवासुरगणाः सप्तलोकाः समानुषाः । विभक्ता वैष्णवी पाप्मा तेषु सर्वेषु देवता ।।२३.२९ ।। पर्वतेष्वथ वृक्षेषु सागरेषु सरित्सु च । ततो निद्रावशगतं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।।२३.३० ।। एषोत्पत्तिश्च निद्राया यथा वसति तच्छृणु । त्रीणि स्थानानि यस्या वै शरीरेषु शरीरिणाम् ।।२३.३१ ।। श्लेष्मपित्तानिलस्थाने त्रीणि पक्षाणि वासिनः । तमः श्लेष्माश्रया निद्रा रजोनिद्रा तु वातिका ।।२३.३२ ।। पित्ताश्रयां स्मृतां निद्रां सात्त्विकां विद्धि भूपते । आदित्यप्रभवं तेजस्तस्मिन्सत्त्वं प्रतिष्ठति ।।२३.३३ ।। निद्रा दिवा न भवति तस्मात्सत्त्वगुणात्मिका । यस्मात्सोमोद्भवा निद्रा तमांसि च रजांसि च ।।२३.३४ ।। तस्माद्रात्रौ भवेन्निद्रा तामसी हरजात्मिका । यदा हि सर्वाङ्गगतौ श्रोतांसि प्रतिपद्यते ।।२३.३५ ।। रजस्तमश्च नियतस्तदा निद्रा प्रवर्तते । तमस्यूर्ध्वगतश्रोतो ह्यक्षिपक्ष्मासमाश्रिता ।।२३.३६ ।। तमः प्रवर्तते जन्तोस्ततस्त्वक्ष्नोर्निमीलनम् । नासाक्षिकर्णश्रोतांसि प्रयुज्यन्ते कफेन तु ।।२३.३७ ।। हृदयं मुह्यते चापि तमसा चावृतं मनः । स्पर्शं न वेदयत्येव न शृणोति न पश्यति ।।२३.३८ ।। नोच्छ्वासयति नासाभ्यां विवृताक्षिमुखो नरः । एषा नृणामन्तकरी

निद्रा वै तामसी स्मृता ।।२३.३९ ।। अकर्मण्यप्रवृत्तिश्च मृतवत्स्वपते क्षितौ । निद्रोत्पत्तिं विकारं च कथितो ऽस्मि नराधिप । तस्मान्निद्रां न सेवेत तमोमोहप्रवर्धनीम् ।।२३.४० ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे निद्रोत्पत्तिस्त्रयोविंशतिमो ऽध्यायः ।।

जनमेजय उवाच । देवानां दानवानां च वैषम्यानि श्रुतानि मे । निद्रासम्भवमाश्चर्यं त्वत्प्रसादेन वेदितम् ।।२४.१ ।। त्रैलोक्यविस्तरायामं श्रोतुमिच्छामि भो द्विज । कस्मिंश्चिन्नरकं ज्ञेयं पातालं च द्विजोत्तम ।।२४.२ ।। सप्तद्वीपं समिच्छामि सप्तसागरमेव च । मेरुमूर्धं च विप्रेन्द्र देवालयं निबोध माम् ।।२४.३ ।।

—- त्रैलोक्यं नरकाणि च —-

वैशम्पायन उवाच । शृणु संक्षेपतो राजन्त्रैलोक्यायामविस्तरम् । कालाग्निः प्रथमो ज्ञेयः सर्वाधस्तान्नरेश्वर ।।२४.४ ।। तस्योपरि नृपश्रेष्ठ ज्ञेया नरककोटयः । रौरवादि अवीच्यन्तं यातनास्थानमुच्यते ।।२४.५ ।।

—- सप्त पातालाः —-

उपरिष्टात्तु विज्ञेयाः पातालाः सप्त एव तु । आभासतालः प्रथमः स्वतालश्च ततः परम् ।।२४.६ ।। शीतलश्च गभस्तिश्च शर्करश्च शिलातलम् । सप्तमं तु महातालं शेषनागकृतालयः ।।२४.७ ।। बलिश्च दैत्यराजेन्द्रो राक्षसश्च विशंखणः । इत्येवमादयः सर्वे नागदानवराक्षसाः ।।२४.८ ।।

—- सप्त द्वीपाः प्रियव्रतसुताश ्च —-

सप्त द्वीपास्ततो ज्ञेयाः सप्तसागरसंवृताः । प्रियव्रतस्य पुत्रो ऽभूद्दश राजपराक्रमः ।। २४.९ ।। अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः । ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यः सवनः पत्र एव च ।।२४.१० ।। अग्निबाहुश्च मेधा च पत्रश्चैव त्रयो जनाः । संसारभयभीतेन मोक्षमार्गसमाश्रिताः ।।२४.११ ।। अग्नीध्रं प्रथमद्वीपे अभ्यषिञ्चत्प्रियव्रतः । प्लक्षद्वीपेश्वरं चक्रे नाम्ना मेधातिथिं तथा ।।२४.१२ ।। वसुश्च शाल्मलीद्वीपे अभिषिक्तो महीपतिः । ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानमभिषेचयेत् ।।२४.१३ ।। क्रौञ्चद्वीपेश्वरं चक्रे द्युतिमन्तं नरेश्वर । शाकद्वीपेश्वरं हव्यं पुष्करे सवनः स्मृतः ।।२४.१४ ।। मध्ये पुष्करद्वीपस्य पर्वतो मानसोत्तरः । लोकपालाः स्थितास्तत्र चतुर्भिश्चतुरो दिशः ।।२४.१५ ।। महावीतः स्मृतो वर्षो धातकी च नराधिप । तस्य बाह्यः समुद्रो ऽभूत्स्वादू दक इति स्मृतः ।।२४.१६ ।। चतुःषष्टि स्मृतो लक्षो योजनानां नराधिप । पुष्करद्वीपमन्तश्च क्षीरोदो नाम सागरः ।।२४.१७ ।। द्वात्रिंशल्लक्षविस्तारः शाकद्वीपबहिर्वृतः । जलदश्च कुमारश्च सुकुमारमणीचकः ।।२४.१८ ।। कुसुमोत्तरमोदश्च सप्तमं च महाद्रुमम् । हव्यपुत्राः स्मृताः सप्त वर्षनाम तथा स्मृतः ।।२४.१९ ।। द्वीपान्तं दधिमण्डोदक्षीरोदार्धं विनिर्दिशेत् । क्रौञ्चद्वीपसमुद्रान्ते सप्त वर्षास्तु ते स्मृताः ।।२४.२० ।। कुशलो मनोनुगश्चोष्णः यावनश्चान्धकारकः । मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ।।२४.२१ ।। दध्यर्धं घृतमण्डोदः कुशद्वीपसमावृतः । तत्रापि सप्तवर्षे च नामतः शृणु भारत ।।२४.२२ ।। उद्भिमान्वेणुमांश्चैव स्वैरन्नालम्बनो धृतिः । षष्ठः प्रभाकरश्चैव कपिलः सप्तमः स्मृतः ।।२४.२३ ।। घृतमण्डस्तदर्धेन तस्यान्ते मदिरोदधिः । समन्ताच्छाल्मलीद्वीपो वर्षाः

सप्तैव कीर्तिताः ।।२४.२४ ।। श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा । वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमः स्मृतः ।।२४.२५ ।। मदिरोदधितो ऽर्धेन ज्ञेयस्त्विक्षुरसोदधिः । प्लक्षद्वीपो वृतस्तेन सप्तवर्षसमन्वितः ।।२४.२६ ।। शान्तश्च शिशिरश्चैव सुखदानन्द एव च । शिवक्षेमो ध्रुवश्चैव सप्त मेधातिथेः सुताः ।।२४.२७ ।। लवणोदस्तु तस्यान्ते जम्बूद्वीपसमावृतः । लक्षयोजनविस्तार उपद्वीपसमन्वितः ।।२४.२८ ।। अङ्गद्वीपो यवद्वीपो मलयद्वीप एव च । शङ्खद्वीपकमुद्वीपो वराहद्वीप एव च ।।२४.२९ ।। सिंह बर्हिणद्वीपं च पद्मश्चक्रस्तथैव च । वज्ररत्नाकरद्वीपो हंसकः कुमुदस्तथा ।।२४.३० ।। लाङ्गलो वृषद्वीपश्च द्वीपो भद्राकरस्तथा । चन्द्रद्वीपश्च सिन्धुश्च चन्दनद्वीप एव च । उपद्वीपसहस्राणि एवमादीनि कीर्तितम् ।।२४.३१ ।।

—- अग्नीध्रपुत्रा जम्बुद्वीपे —-

अग्नीध्रो नववर्षेषु नवपुत्रानसिञ्चयत् । नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।।२४.३२ ।। पञ्चमं रम्यकं वर्षं षष्ठं चैव हिरण्मयम् । कुरवः सप्तमो ज्ञेयो भद्राश्वश्चाष्टमः स्मृतः ।।२४.३३ ।। नवमः केतुमालो ऽभून्नववर्षाः प्रकीर्तिताः । हिमवद्दक्षिणे पार्श्वे वर्षो भारतसंज्ञितः ।।२४.३४ ।। अत्रापि नवभेदो ऽभूद्भारतात्मजसम्भवः । इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।।२४.३५ ।। नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वश्चाथ वारुणः । अयं च नवमो द्वीपः कुमारीद्वीपसंज्ञितः । दक्षिणे हेमकूटस्य वर्षः किंपुरुषः स्मृतः ।।२४.३६ ।। निषधो दक्षिणपार्श्वे हरिवर्ष इति स्मृतः । मेरुमूले तु राजेन्द्र ज्ञेयो वर्ष इलावृतः ।।२४.३७ ।। उत्तरणेण (उत्तरेण?) तु नीलस्य वर्ष रम्यक उच्यते । श्वेत ।उत्तरतो ज्ञेयो वर्षरम्यहिरण्मयः ।।२४.३८ ।। तस्य उत्तरतो ज्ञेयस्त्रिशृङ्गवरपर्वतः । तस्य चोत्तरपार्श्वे तु वर्षः कुरुवले स्मृतः ।।२४.३९ ।। पूर्वं भद्राश्वतो ज्ञेयः केतुमालस्तु पश्चिमे । हिमंवान्हेमकूटश्च निषधो नील एव च ।।२४.४० ।। श्वेतश्च शृङ्गवन्तश्च षडेते वर्षपर्वताः । अशीतिनवतीलक्षः । वर्षपर्वतमायतम् ।।२४.४१ ।। हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्चेति दक्षिण । श्वेतश्चैवत्रिशृङ्गश्च नीलश्चैव तथोत्तरे ।।२४.४२ ।। निषधो नीलमध्ये तु मेरुः शैलमनोरमः । प्रविष्टषोडशाधस्तां चतुराशीतिमुच्छृतः ।।२४.४३ ।। योजनानां सहस्राणि द्वात्रिंशदू र्ध ! विस्तृतः । ब्रह्मामनोवती नाम पुरेव सतिमध्यमे ।।२४.४४ ।। देवराजो ऽमरावत्यामग्निस्तेजोवती पुरे ।।२४.४५ ।। यमः संयमनी नाम नित्यं वसति भूपते । नैऋतिर्वसति नित्यं रम्ये शुद्धवती पुरे ।।२४.४६ ।। वरुणो भोगवत्यां तु वायोर्गन्धवती पुरी । महोदयापुरी रम्या सोमस्यालयरं स्मृतम् ।।२४.४७ ।। यशोवती पुरी रम्याग्नित्यमास्ते त्रिशूलिनः । तत्रगङ्गा चतुःभिन्ना निपतन्ती महीतले ।।२४.४८ ।। उत्तरे पश्चिमे चैव पूर्वदक्षिणतस्तथा । पूर्वं गङ्गा स्रवत्याचालकानन्दा च दक्षिणे ।।२४.४९ ।। शीता पश्चिमगा गङ्गा भद्रसोमा तथोत्तरे । षष्टियोजनसाहस्रं निरालम्बा निपत्य च ।।२४.५० ।। भद्राश्वं प्लावयित्वा तु वनान्युपवनानि च । द्रोणस्थली गिरीणां च अतिक्रम्यार्णवं गता ।।२४.५१ ।। तथैवालकनन्दा च गताशैलेननिम्नगा । गङ्गा भारतवर्षं च प्रविष्टालवणो दधिम् ।।२४.५२ ।। प्लावयित्वा स्थलीन्सर्वान्मानुषाकलुषापहा । पश्चिमेन गतागङ्गा सीतानामा च भारतः ।।२४.५३ ।। प्लावयेत्केतुमालां च क्षेत्रशैववनस्थलीम् । अतिक्रम्यार्णवगता स्थलीद्रोणी च निम्नगा ।।२४.५४ ।। भद्रसोमनदीत्येवं प्लावयित्वोत्तरं कुरुन् । स्थली प्रस्रवणद्रोणीमतिक्रम्यार्णवं गता ।।२४.५५ ।। मेरो वै दक्षिणे पार्श्वे जम्बूवृक्षः सनातनः । तेन नामाङ्कितो राजन्जम्बूद्वीप इति श्रुतम् ।।२४.५६ ।। कोटीषोडशभिश्चैव अयुतानि त्रयोदश । अधोर्धयाम राजेन्द्र क्षित्यावरणमन्ततः ।।२४.५७ ।। नवलक्षाधिकं राजन्पञ्चकोटी

मही स्मृता । योजनानां तु विज्ञेयः पृथिव्यायामविस्तरात् ।।२४.५८ ।। स्वादू दकस्य च बहिर्लोकालोको महागिरिः । कञ्चनिद्विगुणाभूमि तस्माद्गिरिबहि स्मृतः ।।२४.५९ ।। तस्माद्बाह्यः समुद्रो भूद्भर्भादेति समुद्रराट् । अष्टाविंशतिकं लक्षं शतलक्षाणि विस्तरम् ।।२४.६० ।। एतद्भूर्लोकविस्तारो ह्यत ऊर्ध्व भुवः स्मृतः । स्वर्लोकास्यपरेणैव महर्लोकमतः परम् ।।२४.६१ ।। जनलोकस्तपः सत्यं क्रमशः परिकीर्तितम् । ब्रह्मलोकः स्मृतः सत्यं विष्णुलोकमतः परम् ।।२४.६२ ।।

—- शिवलोकः —-

तस्मात्परेण बोधव्यं दिव्यध्यानपुरं महत् । सहस्त्रभौमप्रासादं वैदू र्यमणितोरणम् ।।२४.६३ ।। नानारत्नविचित्राणि नानाभूतगणाकुलम् । सर्वकामसमृद्धानि पूर्णं तत्र मनोहरैः ।।२४.६४ ।। तत्र सिंहासने दिव्ये सर्वरत्नविभूषिते । तत्रास्ते भगवान्रुद्रः सोमाङ्कितजटाधरः ।।२४.६५ ।। त्र्यक्षत्रिभुवनश्रेष्ठस्त्रिशूली त्रिदशाधिपः । देव्या सह महाभागो गणैश्च परिवारितः ।।२४.६६ ।। स्कन्दनन्दिपुरोगश्च गणकोटिशताकुलः । अनेकरुद्रकन्याभि रूपिणीभिरलङ्कितः ।।२४.६७ ।। तत्र पुण्यनदी सप्त सर्वपापापनोदनी । सुवर्णवालुकादिव्या रत्नपाषाणशोभिता ।।२४.६८ ।। पावनी च वरेण्या च वरार्हावरदा वरा । वरेशावरभद्रा च सुप्रसन्ना जलाशिवा ।।२४.६९ ।। अनेककुसुमारामा रत्नपुष्पफलद्रुमाः । अनेकरत्नप्राकारा योजनायुतमुच्छ्रिताः ।।२४.७० ।। अहिंसासत्यनिरताः कामक्रोधविवर्जिताः । ध्यानयोगरतानित्यं तत्र मोदन्ति ते नराः ।। २४.७१ ।। तत्र गोमातरस्सर्वा निवसन्ति यतव्रताः । गोलोकः शिवलोकश्च एक एव विधीयते ।।२४.७२ ।। तस्मादू र्धं परं ज्ञेयं स्थानत्रयमनुत्तमम् । कन्दगौरी महेशानं नित्यशुद्धं परं शिवम् ।।२४.७३ ।। दिनकृत्कोटिसङ्कासमनोपम्यं सनातनम् । आदित्याद ! शिवान्तश्च द्विस्थेणोर्ध्वक्रमैः मृस्तः (स्मृतः) ।।२४.७४ ।।

—- शास्त्रवर्णना —-

अभ्यन्तरे तत्कथितो ऽद्य सारं किमन्य राजन्कथयामि सारम् । ज्ञानार्णवं कीर्तित धर्मसारम पुराणवेदोपनिषत्सुसारम् ।।२४.७५ ।। यथा हि राजा परिवारमध्ये यथान्तवर्ती बहिवर्तिनेव । भुञ्जन्ति भोगान्सततान्तवर्ती क्लेशाधिकं नित्य बहिःस्थितानाम् ।।२४.७६ ।। यथैव राजा करिणो ऽन्तदन्तम भुञ्जन्ति भोगान्सततं नरेन्द्र । युध्येत राजा बहिर्दन्तभोगैर यदन्तरं पश्य समानजातम् ।।२४.७७ ।। न दानतुल्यं त्वभयप्रदस्य न यज्ञतुल्यं जित ।इन्द्रियस्य । न चार्थतुल्यं जितकामिनश्च न धर्मतुल्यं दमकामितस्य ।।२४.७८ ।। बह्वन्तरं नैव हि धर्मयोश्च क्लेशाधिकं बाह्यफलाल्पसारम् । यदत्र धर्मं फलनैष्ठिकस्य न तुल्य कोटीशतयाजिनापि ।।२४.७९ ।। एतत्पवित्रं परमं सधर्मम पुरा यथोक्तं परमेश्वरेण । मयापि तुल्यं कथितं यथावत पुराणवेदोपनिषत्सुसारम् ।।२४.८० ।। सदोजसौभाग्यमतीव मेधा निरुत्सुकः सौम्यमनुत्तमं च । सुपुत्रपौत्रं न विछिन्नगोत्रम भवन्ति विद्याधरलोकपूज्यम् ।।२४.८१ ।। यशश्रियं कीर्तिरतीव तेजो जनप्रियो धान्यधनायुवृद्धिम् । प्रबोधप्रज्ञारुजधर्मवृद्धिम भवन्ति तं शास्त्रसदाभियोगी ।।२४.८२ ।। यशस्विनी आर्यसुवर्णश्रृङ्गी वेदान्तविप्रद्विजगायनेषु । दत्त्वा फलं तीर्थमनुत्तमेषु श्रृण्वन्ति ये तस्य भवेत्सपुण्यम् ।।२४.८३ ।। दशाधिकं वाचयितुश्च पुण्यम शताधिकं यः पठति प्रभाते । सहस्त्रशः पुस्तकृतस्य पुण्यम परे ऽभ्यस्ते कीर्तयते ऽयुतानि ।।२४.८४ ।। अधीत्य यस्योरगतं सुशास्त्रम समस्तमध्यायमनुक्रमेन । दशायुताङ्गो ददतुश्च पुण्यम लभत्यसंदिग्धयथादिनैकं ।।२४.८५ ।। येनेदं शास्त्रसारमविकलमनसा यो ऽभ्यसेत्तत्प्रयत्नात व्यक्तो ऽसौ सिद्धयोगी भवति च नियतं यस्तु चित्तप्रसन्नः । पित्र्यं यो

गीतपूर्वं प्रतिदिन शतश उद्ध्रियन्ते च सर्वे आत्मानं निर्विकल्पं शिवपदमसमं प्राप्नुवन्तीह सर्वे ।।२४.८६ ।।

।।इति वृषसारसंग्रहे शास्त्रवर्णना नाम चतुर्विंशतितमो ऽध्यायः समाप्तः ।।

।।वृषसारसंग्रहः समाप्त इति ।।